

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 781

Title: Sanskar Ratna
Kauslatah

781

781

Incomplete

^C
Sani:skāra kausṭubha ^{Title}
 : Hantaleva : Author
 : : : Editor
 : : : Year, Vols.
 : : : Publisher
 781 : Just Abundantly : Remarks

सं. २.

१

श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीकृष्णधुंडिराजं च प्रणम्या शौचनिर्णयः ॥ क्रियते जीवदेवेन यथा
मति समासतः १ जीर्णान्नवीनानाशौचाग्रंथानालोच्य सर्वत्राः ॥ संग्रहोचकृतः सद्भिर्द्रष्टव्यो यं प्रयत्न
तः ॥ आशौचं द्विविधं ॥ कर्मानधिकारलक्षणमस्पृश्यतालक्षणं चेति । तदपि प्रत्येकं द्विविधं । सूतकं मृ
तकं च । तत्राद्यं पुत्रसवः सूतिकायाः दशाहोर्ध्वं सत्यपि स्पृश्यत्वे विंशतिरात्रपर्यंतं कर्मानधिकारलक्षणं
सपिंडानां दशाहमध्येपि ॥ द्वितीयं तु पुत्रजन्मनि पितुरास्नानं अस्पृश्यतालक्षणं । मृतकमपि दशाह
दित्रिभागेन अस्थि संचयनादूर्ध्वं स्पृश्यत्वे सत्यपि कर्मानधिकारलक्षणं दशाहदि ॥ द्वितीयं तु पि
त्राद्योर्ध्वदेहिकं कुर्वतो ब्रह्मचारिणः । कर्माधिकारे सत्यपि स्पृश्यत्वमात्रं । एवमन्यत्राप्यूर्ध्वं । समुच्चितं तु
सूतकं दशाहमध्ये सूतिकायाः । मृतकमपि दशाहं अस्थि संचयनात्पूर्वं । कलौ च दशाहदिपय
तं । अस्थि संचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव चेति कलिबज्र्येषु पाठात् ॥ तत्र सूतकं तावदुच्यते ॥ आद्य

मासत्रये गर्भस्त्रावेमातुस्त्रिरात्रं सपिंडानां सद्यः शुद्धिः ॥ सद्यः पदात्मानाभाबद्धतिकेचित् । स्नात्वा
रित्यन्ये चतुर्थ्यादिमासत्रये चातुर्माससमसंख्यं । सपिंडानां चतुर्थे सद्यः शुद्धिः । पंचमषष्ठयोस्त्रिरात्रं
चतुर्वर्णसाधारणं । मदनपरिज्ञातस्तु आचतुर्थ्यमासं पितुरेव स्नानं । नान्यसपिंडानां । पंचमषष्ठयोस्त्रि
त्रिनिर्गुणसपिंडपरं । गुणवतामेकाह इत्याह । अत्र सर्वपितुरेवास्पृश्यत्वमन्येषां कर्मानधिकारमात्रं ।
मादिमातुः सपिंडानां च दशाहं ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्य द्वादशाहं । वैश्यस्य पंचदशाहं । शूद्रस्य मास
न्यायवर्तिनस्त्वर्द्धं ॥ माधवस्तु सप्तमाष्टमयोरपि सूतिकातिरिक्तानां माससमसंख्यं नवमुप्रभृति
दशाहादीत्याह । क्षत्रियादिष्वपि माचतुर्दशाहं देवास्पृश्यत्वनिवृत्तिः । पितुः स्नानात् । कन्यात्यन्ते
स्नानमिति केचित् । भवतीत्यन्ये । सपत्नमातुरपि प्राकृस्नानादस्पृश्यत्वमिति केचित् । सपिंडानां
मस्पृश्यत्वं सर्वदा नास्त्येव । किंतु कर्मानधिकारमात्रं । सप्तमपुरुषपर्यंतं सपिंडाः । ततः सप्तसा

सं. को.

२

दकाः। ततः सप्तसगोत्राः। सोदकानां त्रिरात्रं। सगोत्राणां स्नानं। प्रयोगपरिज्ञातस्तु प्रसवे सपिंडानां द
शाहादि। स्त्र्यपत्ये तु सोदकवत्सपिंडानामपि त्र्यह इत्याह॥ सोदकादीनामपि कर्मानधिकारमात्रं। स्मृति
कायाः स्वस्ववर्णाशौचानंतरं पुत्रसुतौ विंशतिरात्रं कन्या प्रसूतौ मासं कर्मानधिकारः। पितुः प्रथमष
ष्ठमादिदिनेषु दानादौ वचनादधिकारः। अथ मृताशौचं॥ मृतजाते बाले जाते नालक्ष्णे दाहपूर्वमृते वा सर्व
षांसद्यः शुद्धिः। जननाशौचं तु संपूर्णमस्त्येव। जाते नालक्ष्णे दाहपूर्वमृते मरणानिमित्ता सद्यः शुद्धिः। ज
ननाशौचं तु मातुः संपूर्णं सपिंडानां त्रिरात्रं। दशाहमध्ये मृतशिशोः स्नानमेव। नोदकदानादि। अलं
करणं तु सर्वत्र भवति। दशाहोर्ध्वं सपिंडानां मानां सद्यः शुद्धिः। स्नानमेव। नामशाब्दानकालोप
लक्षणाः। किंतु स्वार्थपरद्वयं निर्णयसिंधौ। नमो नरंदंतोत्पत्तेः प्राग्दाहस्नानयोर्विकल्पः। दा
हएकाहमाशौचमुदकादिच। स्नाने सद्यः शुद्धिर्नोदकादि। जातदंतस्य वर्षत्रयात्पूर्वमकृतचूडस्य

दाहास्नानयोर्विकल्पः॥ पक्षद्वयेऽप्येकाहशौचं। दाहे त्र्यहः स्नाने त्वेकाह इति माधवः॥ स्मृत्यर्थसारश्च। स दंत
जातमृतस्य तु न दाहे काहादि॥ दशाहमध्ये शौचाशौचनिषेधात्॥ वर्षत्रयमध्ये कृतचूडस्य तु दाहादि त्रिरात्रं
च नित्यं। वर्षत्रयोर्ध्वमात्रता देशाद्दाहादि त्रिरात्रं च नित्यमेव॥ आत्रता देशाद्दाहोदकदानादितूष्णीमेव। कृतचू
डस्य पिंडदानमपि भूमौ तूष्णीमेव॥ सपिंडीकरणवर्ज्यं षोडशश्राद्धानीतिकेचित् त्रिरात्रे दिनत्रयः पिंडाः॥
द्वितीये च त्वारः अस्ति संचयनं च। तृतीये त्रयः पिंडाः वासः क्षालनं चेति। सर्वत्रिरात्रे चैव मूह्यं। अनुगमनं तु
न द्वादस्य कृताकृतं। अन्यस्य नित्यं। पित्रोः स्तुतदशाहोर्ध्वं यावदुपनयनं त्रिरात्रमेव। दशाहमध्ये पीतिकेचित्॥
जनद्वये दशाहसोमिताक्षरोक्तः। स्मृत्यर्थसारे निराकृतः। एतत्सपिंडाशौचमुक्तं पुरुषसुतौ। कन्यामृता
वानूडा काला सद्यः शुद्धिः। तद्दूर्ध्वमर्वाग्वादानात् एकाहं। तद्दूर्ध्वमाविवाहात्पतिपितृगोत्रयोस्त्रिरात्रं।
अप्रजस्त्रीणां त्रिपुरुषमेव सापिंड्यं। साप्तपौरुषमिति गोडाः। पित्रोः स्तुतपूर्ववत्। केचित्तु पित्रोरप्यजात

सं. को
३

दंतासुकन्यास्वेकाहंततस्त्र्यहमित्याहुः। अत्रो न द्विवर्षे रवननं पञ्चादहं नं पुरुषवदेति स्मृत्यर्थसारे। अप्रजायाः
पितृवैशमनिर्कृतं मृत्याः मरणये यावज्जीवमाशौचमिति वाचस्पतिमिश्राः। उदकपिंडदानेत्वा विनाहं विकल्पः। श
द्वेप्येवं। स्त्रीसधर्मत्वात्। इदं वयं यो वस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणं॥ सूतकं च मृतकं च वयोवस्थाशौचं सपिंडं च
हणान्न सोदकादीनामित्याहुः। उपनयनोर्ध्वं मृतस्य पुरुषदशाहं दिजात्याशौचं सूतके वत्सर्वेषाम् सौदका
दीनां त्रिरात्रादिव। दृढं वा स्पृश्यत्वं लक्षणमपि। दशाहं दित्रिभागेनास्ति संवयनोत्तरं स्पृश्यत्वं कलौ वर्ज्यं॥
पितृमात्राचार्ययतीनामहागुरुणा निपाते द्वादशरात्रं। विवाहादूर्ध्वं स्त्रीमरणे मर्तृपक्षे जात्याशौचं न पितृप-
क्षे तद्गृहे प्रसवे मरणयोरेकाहं त्र्यहं पित्रोः। माधवस्तूभयत्र त्र्यहं पित्रोरेकाहं भ्रात्रादिवं ध्रुवर्गस्येत्याह॥
भ्रातुः प्रसवे एकाहः। मृतो अहं दुतिकेचित् पक्षिणीत्यन्ये। भ्रातृभिन्नानामेकाहः पतिगृहे प्रसवे तु पि
त्रादीनां शौचं। तद्गृहमरणे पित्रोस्त्रिरात्रं भ्रातुः पक्षिणी। माधवस्तूभयत्र कन्यामृतो पित्रोः पक्षिणी।

त्याह। ग्रामांतरइयामिति स्मृत्यर्थसारे। पित्रोर्मृतो दुदस्त्रीणां दशाहमध्ये त्रिरात्रं। ऊर्ध्वं तु पक्षिणी। भ्रातृभगिनी
गृहे तस्या वा तद्गृहे मृतो त्रिरात्रं। अन्यत्र पक्षिणी। पक्षिणी पदार्थमाह हरदत्तः। दिवामरणे तदहः अंतररात्रिः परे
द्युश्च। रात्रौ मरणे सारात्रिः परे ध्रुवरो रात्रिश्चेति। क्षीरस्वामिरपि। पक्षाविव पक्षो पूर्वोत्तरदिवसौ प्येवमिति नम
ध्यवर्तिनी रात्रिः पक्षिणी। निशाद्यमध्ये गोदिवसो दिवसौ प्येवमिति। शूद्रस्यापि विवाहोर्ध्वं जात्याशौचं। स्त्री
रूद्रयोरुपनयनस्थानीयत्वाद्दिवाहस्य। विवाहाभावे पित्रोर्द्वारावर्षात्परं जात्याशौचमिति केचित्। अष्टवर्षा
दूर्ध्वमित्यन्ये। अनुलोमाना माशौचं कलौ नोपयुक्तं प्रतिलोमाना न्नाशौचं मालापकर्षणार्थं स्नानमिति
मिताक्षराणां। माधवस्तू शूद्रवदाशौचमाह औरसपुत्रस्य पितृमातृमरणे देशकालविशेषेण जात्याशौचं
दत्तकादीनां त्रिरात्रं। दत्तक्रीतादिमृतो च पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं। सवर्णगस्त्रीमृतो प्रसवे च पूर्वापरभ्रातृः।
उभयत्र सपिंडानामेकाहः। दत्तकादीनां सवर्णगस्त्रीणां चासंनिधिमृतो पितृभ्रातृरेकाहः। सपिंडानां

सं. को
४

स्नानं। हीनवर्णगानां त्वाशौचाभावः। दन्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे वा सपिंडानामेकाहः। सपिंडनुपुत्री
कृते दशाह एव। एकस्यां पूर्वापरसर्जुसैत्पन्नयोः भ्रात्रोः प्रसवे एकाहः। मरणे त्रिरात्रं। दौहित्रभागिनेयवोरुप
नीतयोस्त्रिरात्रं। अनुपनीतयोः पक्षिणी। मातुले मातुलान्यां सन्निधौ पक्षिणी। असन्निधावेकाहः। आ
चार्यो त्रिरात्रं। तत्पुत्रपत्योरेकाहः। श्रोत्रिये स्वगृहे त्रिरात्रं। एकग्रामीणे त्वेकाहः। कृत्विष्कबहुकालया
जकेषु त्रिरात्रं। अल्पकालयाजके षेकाहः। शिष्ये स्वोपनीते त्र्यहः। परोपनीते पक्षिणी। आत्मपितृश्च
समातृश्च समातुलपुत्राः आत्मबंधवाः। पितुः पितृश्च समातृश्च समातुलपुत्राः पितृबंधवाः। मातुः पि
तृश्च समातृश्च समातुलपुत्राः मातृबंधवाः। अत्र बंधुत्रये पक्षिणी। पितृश्च स्वादिकन्यायौ नामूढा
नां त्वेकाहः। श्वश्रूश्च सुरयोः सन्निधौ त्रिरात्रं। असन्निधौ पक्षिणी। देशांतरे एकरात्रं। जामातृ मित्रश
लकतत्कृतानां स्नानं। शालकै त्वेकाह इति केचित्। मातामहयाज्ययोस्त्रिरात्रं। ग्रामांतरे पक्षिणी।

मातामह्यां पितृश्च सस्त्रि पक्षिणी। एषु विषयेषु पक्षिण्येकाहादिगुरुलघुकल्पाः स्मृत्यंतरोक्ताः। एवमे
व सन्निधौ विदेशादिभिर्व्यवस्थाप्याः। सर्वत्र मूल्याभावे क्रियाकर्तुरसंगोत्रस्यापि दशाहः। स्वसपिंडे
षु वानप्रस्थयतिषे षु मृतेषु स्नानं। योषिके विप्रगृह्ये प्रादिनं युद्धमूर्धनि मृतस्य स्नानं युद्धस्तकालं
तरमृतस्येकाहः। आसप्ताहा त्रिरात्रमूर्ध्वदशरात्रमिति केचित्। असन्निधौ स्नानमिति माधवः। युद्धस्त
स्य आह्वादिनिषेध इति केचित्। अन्ये दशपिंडनिषेधमाहु र्यतिवत्। दिवा शवस्पर्शनक्षत्रदर्शनादुद्भिः
रात्रौ चेत्सूर्यदर्शनात् शवस्पृशस्तदन्नाशने तद्गृह्वासे यावन्तेषामाशौचं तावदाशौचं एवं यस्य सं
सर्गादाशौचं पतति तस्य कर्मानाधिकारः। किंत्वस्पृश्यत्वमात्रं। तद्गृहाणां च इव्याप्सदीनां नाशौ
चसंबन्धः। शवनिर्हरणे तु न्यते। गृह्वासे न्नभक्षणो चेकाहः। मृतिग्रहेणानिर्हरेत्तदन्नाशने तद्गृ
ह्वासे च दशाहः तदन्नाशने तद्गृह्वासे त्र्यहः स्नेहेन सवर्णानिर्हरेदाहं च तज्जात्याशौचं। विजाती

सं. को.

५

यनिर्हरेशवजानीयमाशौचं। अत्रष्टतिग्रहेद्विगुणं। आपद्येकगुणं। सोदकनिर्हरेशदशाहदूतिमाधवः। अ
सपिंडालंकरणेजानतः कृतेकृच्छ्रादः। अज्ञानाड्यवासः। अशक्तौस्नानं धर्मार्थमनाथसवर्णहरणेक्रिया
करणेवाद्भिजस्थानंतफलं स्नानं प्राणायामो ग्निसंस्पर्शश्चेतिमाधवीये। अग्निदेव्येवं। मातुलत्वादिसं
बंधेत्रिरात्रं। अनुगमनेतुसपिंडेनदोषः। असपिंडेतु। समोत्कृष्टवर्णानुयानेस्नात्वाग्निंस्पृष्ट्वा सपिं
प्राश्यपुनःस्नात्वा प्राणायामैः शुद्धिः। हीनवर्णेतुक्षत्रियेहः। वैश्येपक्षिणी शूद्रेत्रिरात्रं क्षत्रस्यवैश्येहः।
शूद्रेपक्षिणी। वैश्यस्यशूद्रेहः। माधवस्तुविप्रस्यवैश्येऽप्यहः। क्षत्रस्यशूद्रेप्येवंशेषं प्राग्वत्। स्नानाग्नि
स्पर्शनघृतप्राशनानि सर्वत्रेत्याह। परेषांसवर्णानामौर्ध्वदेहिककरणेकृच्छ्रत्रयावुचिः। हीनौर्ध्वदे
हिककरणेतुद्वैगुण्यचातुर्गुण्याधूय। रोदनेतुसुगोत्रसवर्णयोः संवयनात्पूर्वं सचैतस्नानं। ऊर्ध्व
माचमनं हीनवर्णेषुसंवयात्प्राक् सचैतं। ऊर्ध्वं स्नानमात्रं। रोदनमात्र एकाह इत्युक्तंमिताक्षरायां।

अथान्नौच्यन्नक्षणे। मत्यासकृद्भक्षणोयस्मिन्दिनेभुक्तं ततः यावत्तेषामाशौचं तावदाशौचंकृत्वांतेप्रायश्चित्तं
कुर्यात्। तत्रसवर्णाशौचेत्रिरधर्मर्षणं गायत्रीजपसहस्रं च॥ क्षत्रियाशौचेउपवासश्च। वैश्याशौचेत्रिरात्रोपवा
सश्च शूद्राशौचेकृच्छ्रः। क्षत्रवैश्ययोः पंचाशतमष्टशतगायत्रीजपउत्तमेषु। शूद्रस्यसर्वत्रस्नानं। इदमापदि।
अमत्यासकृद्भक्षणोविप्रस्यवर्णक्रमेणैकाहत्र्यहपंचाहसप्ताहोपवासाः। दशविंशतिः षष्टिः शतंचप्राणायामाः। पंचगव्याशनंच। अभ्यासेद्विगुणं। आपदितुप्राणायामशतं। पंचशतं अष्टसहस्रं गायत्रीजपश्च मत्या
नापदिविप्रस्यवर्णेषुशतपनकृच्छ्रमहाशतपनाचां द्राणि। अभ्यासेमासिकद्वैमासिकत्रैमासिकषण्मा
सिकानीत्यादिमाधवीयादौज्ञेयं। अथदासाशौचं। तत्रदासः पंचदशविधिः। गृहजातकीतलब्धदायोपा
गतान्नाकालभृतस्वाम्याहितसंकटमोक्षितमहदणमोचितयुद्धप्राप्तपणजिततवाहमित्युपगतप्रव्र
ज्यावसितभक्तदासवडवाहतात्मविक्रेतारइति। वडवादासी। तयाहृतः तत्रदोगर्भदासभक्तदासयोः

सं. कौ.
६

स्वसपिंडमृतौ मासं स्वकर्मानधिकारः ॥ स्वामिकार्येतु गर्भदासस्य स्नानमात्रेण स्पृश्यता ॥ सक्तदासस्य अत्र
होर्ध्वं एवं दास्यामपि सूतिकायास्तस्याः अस्पृश्यत्वमपि मासमात्रं ॥ अन्यथा दत्तदासादीनां स्वसपिंडमृ
तौ स्वाम्याशौचसमसंख्यदिनोर्ध्वं स्वामिकार्ये स्पृश्यता स्वकर्मानधिकारस्तु मासमेव ॥ दास्याः पूर्ववत् ॥
स्वामितत्सपिंडमृतौ तु दासानां स्वामितुल्यमाशौचं ॥ इदं चानुलोम्येन दासानां ॥ प्रतिलोम्येन दासत्वे गता
नां त्वाशौचाभावः ॥ तादृशदासत्वस्य निषिद्धत्वात् ॥ अथ रात्रौ जननमरणयोः रात्रिं त्रिभागं कृत्वा द्य
भागद्वये च पूर्वदिनं अंत्ये तृत्तरं ॥ प्राग्वार्धरात्रात्पूर्वं ॥ ऊर्ध्वमुत्तरं ॥ प्राग्वार्योदयात्पूर्वं ॥ ऊर्ध्वमुत्तरमि
ति ॥ इदं च शौचमाहिताग्नेर्दाहदिनादारभ्या नाहिताग्नेर्मरणादिनादारभ्य कार्यं ॥ धूर्तस्वामिरामा
डारितु आहनुः ॥ आहिताग्नेरपि मरणाद्येव दशरात्रं ॥ दशाहं शावमाशौचं इति मरणानिमित्तत्वात् न
स्य ॥ यत्तु दाहादाशौचं तस्योक्तं तत्संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव ॥ तेन गृह्याग्नेः संस्कारांगं त्रिरा

त्रं ॥ श्रोताग्नेस्तु दशरात्रमिति ॥ अथातिक्रांताशौचं ॥ तत्राशौचमध्ये जननादौ जाते पुत्रादीनां सर्वेषां शौचे
षौवशुद्धिरिति स्मृत्यर्थं सारादयः ॥ दशाहं धूर्ध्वं जाते मरणे आसत्रयपर्यंतं त्रिशत्रं ॥ षण्मासपर्यंतं पक्षिणी
नवमीपर्यंतं महः ॥ ऊर्ध्वं स्नानं ॥ जनने मृत्युतिक्रांताशौचं नास्त्येव पितुः स्नानं तत्रापि भवति ॥ मृतकमप्यनु
पनीतादीनि मित्तकमिति क्रांतं नास्ति ॥ किंतु पनीतनिमित्तकं जात्याशौचमेव ॥ माधवस्तु आत्रिपक्षात्रिरात्रं
आषण्मासात्पक्षिणी ॥ आवर्षादेकाहः ॥ ऊर्ध्वं स्नानमित्याह ॥ तत्रापदनामद्विषयत्वेन व्यवस्था ॥ इदं चैकदे
वो ॥ देशांतरेतु स्नानमात्रं ॥ माधवस्तु ॥ अर्वात्रिपक्षात्रिनिशं षण्मासाच्चादिवा निशं ॥ अहः संवत्सराहर्वा
उद्देशांतरमृतेष्वपि ति विदुः ॥ स्नानं वत्सरांत इत्याह ॥ इदं सपिंडानां ॥ देशांतरे स्नानं सोदकानामिति
युक्तमिति निर्णयसिंधौ ॥ देशांतरलक्षणं ॥ दशाहं मध्ये यद्देशस्थेन मृतवाताश्रवणमशक्यतत् के
चित्तु प्रत्यहं योजनद्वयं गच्छन् पुरुषः यत्र मृतस्य वाताशौचं कालमध्ये प्रापयितुं न शक्नोति तत्रात

सं. स्का ७ थाचविप्रस्य दशाहाशौचिनः विंशतियोजनैर्देशांतरं क्षत्रस्य द्वादशाहाशौचिनश्चतुर्विंशतियोजनैरित्याधू
 समित्याहुः। महानद्यंतरादिकंच प्रसिद्धं। एतन्मातापितृभिन्ने। मातापितृमरणे दूरदेशेपि संबत्सरोर्ध्वम
 विपुत्रोदशाहादिपूर्णा माशौचं कुर्यात्। स्त्रीपुंसयोः परस्परं सवर्णोत्तरपत्नीषु चैव मिति स्मृत्यर्थः सारे। स
 पत्नमातुस्तदक्षः। पितृपत्न्यामपेतायां मातुर्वर्द्धं द्विजोत्तमाः। संबत्सरे व्यतीते पित्रिरात्रमशुचिभवेति
 हीनवर्णमातृषु सपत्नीषु चैव मिति स्मृत्यर्थः। केचित्पितुः पत्न्यां प्रमीतायामौरसेतनयेतयेति ब्राह्मेणै
 रौरसेपादमाहुः। षडशीतावप्येवं एतदतिक्रान्ताशौचं सर्ववर्णसाधारणं। अथाशौचसंपाते। एकदिनद्व
 योः शावयोर्वासमयोर्न्यूनाधिकयोर्वासंपाते तत्रेणान्यसिद्धिः। द्वितीयादिदिनेषु सजातीयस्य स
 मस्य न्यूनस्य वा संपाते पूर्वाशौचेन सिद्धिः। अधिकस्य तु न विजातीयस्य तु प्रमावेजनस्य समस्य न्य
 नैः अस्यापि पूर्वेषु शुद्धिरिति स्य वा संपाते पूर्वेषु शुद्धिः। अधिकस्य तु न। अस्यापि पूर्वेषु शुद्धिरिति

शुद्धिविवेकः जनने समन्यूनाधिकशावसंपातेन पूर्वेषु शुद्धिः। केचित्तु दशाहाशौचयोः संपाते पूर्वेषु शुद्धिः
 त्रयाहाशौचयोः संपाते तु नेत्याहुः। तन्नमिताक्षरापराकादिविरोधात्। अन्येतु पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुत्तरा
 शौचकालादर्वाधिककालं स्यात्तदा पूर्वेषु वीतरशुद्धिः। यथा गर्भपातनिमित्त षडहमध्ये दशापाते पूर्व
 ण शुद्धिरित्याहुः। तन्नाद्रियंते वृद्धाः। अद्यवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेदित्यादिनिषेधात्। पूर्वोक्त
 शौचांतरं तन्मध्योत्पन्ने ज्ञाते तत्तरमेव कार्यं। यथोक्तं शुद्धित्वे। पूर्वाशौचांतरुत्पन्नं समानं लघुवानि मि
 त्तं तत्कालादुपरिश्रुतं स्वाशौचहेतुरेवेति दशमदिनरात्रौ तु पूर्वनिर्वर्त्य दशाहंतरं संपातेपिन पूर्वेषु निवृ
 त्तिः। किंतु मह्यधिकं कार्यं। तत्रात्रिचतुर्थयामे तत्संपाते त्रिरात्रमधिकं। माधवस्तु दशमाहोरात्रे तत्संपा
 ते ह्यहवृद्धिमाह। हरदत्तस्तु पूर्वस्मिन्नाशौचे रात्रिशेषे यद्यन्यदापते तदा ह्यप्याशुद्धिः। सारात्रिः परेद्यु
 श्चेत्यर्थः प्रमातेतिसृभिरिति अथ दशाहादौ व्यतीते परेद्युः प्रमाते संगवे यद्यन्यदापते तदा तिसृभि

सं.को

८

रित्याह। दशमदिनरात्रितत्त्वतुर्थयामयोऽस्यहादिसंपातेनपूर्वेणशुद्धिः। केचित्तुतत्रापिद्वित्रिदनवृद्धिमाहुः
तन्ना। दशमदिनपतेद्यस्याहर्धयात्सविशुध्यति। प्रभातेनुरात्रेणदशत्रोरौषधयंविधिरितिदेवलादिस्मृतिषु
दशाहविषयायाएवाह्वित्रिदिनवृद्धेरुक्तत्वात्। पक्षिण्यापिपातेपिह्यहादिवृद्धापनेश्व। अतएवअहाध्याशौ
चानांपरस्परंरात्रिशेषसंपातेपिपूर्वेणशुद्धिर्नह्यहादिवृद्धिरित्याहुः। वर्धतद्वित्रिदिनमध्येआशौचांतरसं
पातेनपूर्वेणशुद्धिः। नागंतुकेरह्यहोभिराशौचमपनुद्यतइतिब्राह्मणोत्। केचित्तुतत्रापिदधिकाशौचसं
पातेनतन्निवृत्तिः॥ तत्समयन्यूनयोस्तुनिवृत्तिरित्याहुः। सपिंडाशौचेनमातृपितृभर्तृणांमाशौचंन
येतिमातापित्रोस्तुसम्यग्मातयेप्रमीतायामशुद्धौम्रियतेपितापितुःशेषेणपितृमरणानिमित्तपू
र्णाशौचेनशुद्धिर्नपूर्वेणितिमिताक्षराया। पित्राशौचमध्येमातृमरणोत्पित्राशौचंसमाप्यपक्षिणी
मधिकांकुर्यात्। दशमरात्रितद्यामथोमातृमरणे। अहस्यहसमुच्चितापक्षिणीतिकश्चित्। गुरुणा

लघुशुद्धेदित्युक्तेर्नष्टयकपक्षिणात्यन्ये। मातृरन्वारोहणेनपक्षिणी। यदानारीविशेदग्निंप्रियस्य
प्रियवांदुया। तदाशौचंविधातव्यंभर्तृशौचक्रमेणहीतिपृथ्वीचंद्रोदयेलघुहारीतोक्तेः। षडशीतिमतेपि।
मृतंपतिमनुव्रज्यपत्नीचेदनलंगता। नतत्रपक्षिणीकार्मापेतुकादेवशुध्यति। पुत्रोवान्योऽग्निदस्तस्या
स्तावदेवाशुचिस्तयोः। नवश्राद्धंविपिंडंचयुगपत्समापयेदिति। यत्पराकेब्राह्मे। सग्वेदेवादात्साध्वी
स्त्रीनभवेदात्मघातिनी। अहाशौचेननिवृत्तेश्राद्धंप्राप्नोतिशास्त्रवदिना। तद्भूर्वाशौचोत्तरमन्वारोह
णेत्रिरात्राशौचपरमितिपृथ्वीचंद्रः। तद्ब्राह्मणादेः। शत्रियादिस्त्रीभिरनुगमनेत्याशौचपरमित्यपरा
र्कः। पूर्वशेषेणशुद्धेरपवादंतरंषडशीत्यां। पूर्वाशौचेनयाशुद्धिः। सतकमृतकचसा। सूतिका मग्नि
दंक्रुत्वाप्रेतस्यचसूतानपि। जननेशावसंपातेनपिंडदानादितिप्रतिबंधः। शावेजननसंपातेनजात
कर्मादिप्रतिबंधः। स्मृत्यर्थसारस्तुतदानीवाशावानंतरंवाजातकर्मादीतिविकल्पमाह। एवह्याः

सं. को
९

शावयेर्जननयोर्वासं पातेदृष्टं। मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरेकाहं च कुर्यात् आद्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादे
कादशे हनीति स्मृतेः। अथाशौचापवादः। ब्रह्मचारिणः सपिंडमरणेनाशौचं। नात्यकर्मण्यधिकारः। तत्क
रणे पुनः संस्कारः कृच्छ्रापितमातृगुरुपाध्यामाचार्यमातामहानामंत्यकर्मकार्यमेवातत्र दशाहमस्पृश्य
त्वलक्षणमाशौचं। संध्याग्निकार्यादिकर्माधिकारस्त्वस्येव। माधवस्त्वत्रैकमाशौचमाह पित्राद्याशौचं वि
नाशौचविनामन्नं भक्षयेत्। भक्षणे पुनरुपनयनमाशौचं च न चेतैः सह संवसेत् दिवोदासीयेतु एकाहं शु
भविर्भूत्वा द्वितीये ह निशुध्यतीति ब्राह्मणेः। प्रथमे द्वि संध्यादिलोपः। द्वितीयादौ पितुं दान एव काला एवा
स्पृश्यत्वमात्रं। ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिंडनिर्वपणं पितुः। तावत्कालमाशौचं स्यात्पुनः स्नात्वा विशुध्यता
ति प्रजनादित्युक्तं। अंत्यकर्मकरणे तु पित्रादिमरणे पिनाशौचं। केचित्तु समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां
ग्रहाशौचं कार्यं। आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् समाप्तत्वादकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भ

वेदिति मनूक्तेरित्याहुः। अन्ये त्वस्य विकल्पमाहुः। तथा कृतजीवश्रीं देन किमप्याशौचं न कार्यमिति हेमा
द्रिः। वनस्थमतिपतितानां ग्रहणेतु रात्रं पयः पानं। अनंत व्रतादिनियमवर्तान्तसंकल्पानंतरमाशौचं
पित्रतेनाशौचं। संकल्पाप्रागाशौचे त्वन्येन कारयेत्। संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्धसु इति
छात्रूडातीथार्थयात्राजपपरिणयाद्युत्सवेषु नाशौचदोषः। प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः॥
नांदीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया। तुलादानादेः प्रारंभो नांदीमुखं संकल्पो वा। यजनंतडागो
त्सर्गकोटिहोमादिपाकस्य परिसमंताक्रियापाकप्रोक्षणमिति शुद्धिप्रदीपः। तीर्थयात्रायां प्रारब्धा
या अपूर्वतीर्थप्राप्तावाशौचे पितृतीर्थश्राद्धेनाशौचं। जपः पुरश्चरणादिः एवं देवयज्ञादावपि दासावता
नाशौचमित्यागमग्रंथेषूक्तं उत्सवोरथयात्रादिषु। प्रारब्धप्रायश्चित्तव्रतानां तत्र नाशौचं। आतु
रस्य व्याधिनाशार्थं दानादौ नाशौचं। राज्ञां व्यवहारदर्शनादौ न तद्व्यानांतत्कार्येन। सूपकारा

सं. को
१०

दिकारूपांस्वकार्येन। निर्णोजिगादिशिल्पिनां स्वकार्येन। भिषजं चिकित्सायां न। बडुवेदपाठकानां
तत्पठनेन। एवं यत्र यत्रान्येन गतिकत्वं तत्र तत्राशौचाभावो ज्ञेयः। स्वदेशाश्रमश्रमध्यापदिवाशौचाभा
वः। मरणसमयेऽपि नाशौचं। स्वस्वकालेऽपि सर्वसूतकं परिकीर्तितं। आपकृतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न
सूतकमिति दृष्टं स्मृतं। अतः सति वैराग्ये सन्यासोऽप्यातुरस्य भवतीत्याहुः। शरलयाणि स्तूपसर्गमृतं चैवं
सद्यः शौचं विधीयत इति पराशरोक्तेर्मारिकाद्युपसर्गमृतस्याप्याशौचं सपिंडानां न त्याह। दीक्षितानां
दीक्षार्धं मन्त्रं च आत्मागाशौचाभावः। तदादित्याशौचमस्त्येव। प्रागवभृथात्करोति स्नाताया मव
भृथ इति पत्यारजसि विशेषोक्तेः। उपसर्गमृतस्य तु तुल्यत्वात्। तेन वैतानां मत्वेऽप्यवभृथादिना
मवत्येव। यथोक्तं माधवीये ब्राह्मे। तद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविध्यस्य महानखे स्नानं त्ववभृथे यावत्ताव
त्तस्य न सूतकमिति। कृत्विजां च वरणोत्तरं नाशौचं। केचित्तु मधुपर्कसहिते वरणेनाशौचं वरणमा

त्रेत्वस्तीत्याहुः। अथाशौचेऽप्युक्ते कर्मणि स्नातस्य त्यागमात्रे प्रधानारिक्ते अन्यस्य कर्तृत्वं। औपासनहोमस्य श्रौ
तत्वादयमेव इति मिताक्षरायां। स्मार्तेषु पिंडयज्ञश्रवणकर्मस्थालीपाकादिषु स्नानां विना प्रधानमात्रेधिकारः
प्रधानारिक्ते त्वन्यस्येवेति मिताक्षरायां। केचित्तु शालाग्नौ चैके इति पैठीनसि स्मृतं। स्मार्ताधिकारे विकल्प
माहुः। अपराकार्यस्तु श्रौतं सर्वस्वयं कर्तव्यं। स्मार्ते तु त्यागमात्रं। अन्यत्रान्यस्य कर्तृत्वमिमाहुः। वैश्वदेव
स्य त्वग्निसाध्यत्वेऽपि विप्रोदशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जित इति वचना निवृत्तिः। हरदत्तस्तु बह्वैव वैश्वदे
वः कार्यः तस्य द्वावनध्यायो यदात्माभुवि च देश इति ब्रह्मयज्ञस्येवाशौचे विशिष्यनिषेधादित्याह। संध्या
चैवं कार्यं। अमंत्रकं प्राणायामं कृत्वा मार्जनादिमंत्रा मनसोच्चार्य मार्जनादि कृत्वा सावित्रां वाचोच्चार्य स
र्याया र्घ्यं निवेदयेत्। उपस्थानं नास्ति। मार्जनेऽपि विकल्पः। केचिदेकार्घ्यमाहुः। ग्रहणोऽस्मार्ते दानादावपि
नाशौचं। अथ इत्येवाशौचाभावः। नाशौचं शाककाष्ठाजिनलवणानृणक्षीरनीरामिषेषु पुण्ये मूलफ

सं.को
११

लेचोषाधिमधुदधिषु स्यात्तिलेष्वाभोज्य इति क्रयेतु सर्वस्मिन्नदोषः। पक्कग्रहणोत्पन्नसत्रे प्रागुक्तं वि
वाहादौ पु पूर्वसंकल्पितं परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तं च द्विजोत्तमैः। यदा तु पूर्वसंकल्पिता भावे भुंजानेषु विशेषे
षु अंतराशौचज्ञानं। दातु भोक्तो रन्यतरस्य भवति तदा तथैव ग्रासमुत्सृज्या न्यगे हो दस्य ताः शुद्धाः
उष्माभ्यामपरिज्ञाते तु न दोषः। संसर्गाशौचिनो र्द्रव्यादेराशौचाभावः प्रागुक्तः। शुभितत्वे शुद्धे दित्यनुवृ
त्तौ विष्णुः। प्रोक्षणेन पुस्तकमिति॥ अथ मृतदोषाशौचाभावः। चंडालपतितजलसर्पनृपगोपज्राह्मण
वैद्युतदंष्ट्रिभृंगानखिविविधोद्वेधनवक्रिप्रायो नाशकशस्त्रप्रपतनचौरादिहतानां क्लीवानामित्या
दि दुर्मरणमृतानां नाशौचोर्ध्वदेहिकादिकार्यं। तत्करणे प्रायश्चित्तं भट्टकृतां त्येष्टिपद्धतौ ऊह्यं। आ
हिताग्ने दुर्मरणे वेदानां प्रक्षिपेदक्ष्ण आवसथ्यं चतुष्पथ्ये यात्राणितु दहेदग्नाविति शरीरलाभे गं ११
गायामन्यमहानद्यां वा प्राक्षिपेत्। वत्सरांते प्रायश्चित्तनारायणबलि करणा नंतरं आ ऊं कार्यम्॥

इदं पुत्राद्यभावे। तत्सत्वे तु स्मृत्यर्थसारे। अथ तेषां भक्ताः पुत्रादयः प्रायश्चित्तसमर्थाः संति चेत्। आदौ प्राय
श्चित्तं कृत्वा तदैव कालांतरे संवत्सरादवा कृदहनादिकं कृत्वा आहुतादिकं कुर्युः। अनित्यत्वादायुष इति। अत्र
नारायणबलिरस्येव॥ माधवस्तु लौकिकाग्नौ रग्ध्वामंत्रवर्जितं अस्थीनिस्थापयेत्। वत्सरांते प्रायश्चित्ते
न नारायणबल्यादौ कृते स्थीनिक्षीरेण क्षालयित्वा विधिना दहेदित्याह। हेमाद्रौ तु। दाहयित्वा शवं तेषां शूरे
रविधिपूर्वकमित्युक्तं। प्रायश्चित्तं नारायणबली भट्टकृतां त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयौ केचित्तु नारायणबलौ कृते
प्यंत्यकर्मसपिंडवर्जकार्यं गोब्राह्मणहृतानां च पतितानां तथैव च॥ व्युक्रमाश्च पतीतानां नैव कार्या सपिं
डतेति वचनादित्याहुः। गयाश्राद्धमपि तेषां कार्यं ब्रह्महाचरुतघ्नश्च गोघाती यंच पातकी। सर्वे ते निष्कृ
तियांति गयायां पिंडपातनादित्याग्निपुराणोक्तेः। आत्मवधनिमित्तं च तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन स
मुचितं कार्यमिति निर्णयसिंधौ। प्रायश्चित्तानहं पतितानां तु तिलोदकं कार्यं। तद्यथा हेमाद्रौ पा

सं. कौ

१२

ब्रह्मे पतितस्य लुकारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति। सहिदासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनां अश्रुद्वयदहस्तातां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि॥ हे दासि गच्छ मोल्येन तिलानां यन्ने सत्वरं॥ तोयपूर्णं घटं चे मं सतिलं दक्षिणा मुखी। उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप॥ कीर्तयेः पातकिं संज्ञां त्वं पिवेति मुकुर्वद॥ निशम्य तस्य वाक्यं सालव्यमूल्या करोति ननु॥ एवं कृतं भवेत्तृप्तिः पतितानां चान्यथेति॥ इदं च मृताहेकार्थं॥ इदमात्मत्यागविषयमिति गौडाः। एषामपि नारायणबलिर्गत्याश्राद्धं च युक्तमिति निर्णयसिंधौ॥ पतितो दकविधिस्तु पित्राद्यतिरिक्तविषय इति केचित्। सर्पहेतुविशेषः। सर्पबलिपूर्वकं नारायणबलिं कुर्यात्॥ अपराके स्मृत्यन्तरे॥ तदेव शुद्ध्यति प्रेतो नारायणबलो कृते॥ यो ददाति क्रियापि उतस्मै प्रेताय वै सुतः। तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं अहमेव न संशयः॥ विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयं॥ आशौचं पिउदः कुर्यान्न तु तद्वधुगोत्रजा इति॥ अपुत्रस्यापि पतितस्य भक्तिमद्भिः पत्न्याद्यै नारायणबलिः कार्य इत्याहुर्देवयाजिकाः। इ

दं सर्वं बुद्धिपूर्वमृतानां पारवंज्यादीनां च ज्ञेयं॥ प्रमादमरणे त्वाशौचादिकं भवत्येव। अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेतात्पुदकादिभिः॥ तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेत्यंगिरस्मरणात्॥ अत्र त्रिरात्रमाशौचमिति गौडाः॥ दशगहादीनि दक्षिणात्याः। अत्र नारायणबलिकेचिदाहुः॥ स्मृत्यर्तुसारे तु प्रायश्चित्तं कृत्वा विधिनारहनाशौचोदकं सर्वकार्यमिच्छुक्तं। भट्टकृतां त्वेष्टिपद्धतावप्येवं॥ प्रायश्चित्तं तत्राद्यं। प्रमादेन सर्पतो मृते सर्पबलिः कार्य एव॥ तथा वैधमरणेऽपि न दोषः। वृद्धः शौचमृते लुप्तः। प्रत्यारव्यातमिषक्रियः। आत्मानं घातयेत्तु भृग्वग्न्यनशनां बुद्धिः॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वास्ति संनयः॥ तृतीये तदकंदत्वाचतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति। इदं जीर्णवानप्रस्थस्यैवेति विज्ञानेश्वरदेवयाजिकादयः॥ तेन यत्यागे देर्नाधिकार इति केचित्॥ स्मृत्यर्थसारादौ तु सर्वाचिकित्सव्याधिपीडिता नामेवाधिकारः॥ नान्यथा। प्रयोगे त्वरोगि

सं.कौ ११ पांशोगिणां च ॥ एतच्च वृद्धादिमरणं कलौ निषिद्धं ॥ भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथेति माधवेन क-
 लिवर्ज्यैः पूज्यैः ॥ प्रयोगे तु भवत्येव ॥ न लोकवचनात्तातनवेदवचनादपि ॥ मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरण-
 प्रतीतिमात्स्यादिपूज्यैरिति वृद्धाः ॥ काश्यादिमरणमुक्तं मात्स्यादौ ॥ अग्निप्रवेशये कुर्युरविमुक्ते विधा-
 नतः ॥ अविशंति मुरवंते मे निःसंदिग्धं वसने ॥ तीर्थमात्रे मरणमुक्तं हेमाद्रौ विवस्वता ॥ सर्वेन्द्रियविमुक्त-
 स्य स्वव्यापारास्तमस्य च ॥ प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥ धर्माज्जनासमर्थस्य कर्तुः पा-
 पाकृतस्य च ॥ ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थभाषाविमोक्षणमिति अत्र दशाहमाशौचं त्रिरात्रस्य प्राप-
 ककालगोचरं ॥ चार्वागिति भट्टः ॥ त्रिरात्रमिति निर्णयसिंधौ ॥ एवं मरणं तत्र प्रायश्चित्ते पूर्य ॥ अथ-
 विधानादाशौचाभावः ॥ यतिमरणे सविंदानां नाशौचं ॥ तत्संस्कारस्तु न्यत्रोद्यः ॥ एकादशहनि-
 पार्वणं कुर्यात् ॥ नैकोद्दिष्टं ॥ बोधायनः ॥ नारायणबलिश्चास्य कर्तव्यो द्वादशहनि ॥ अस्मपा

र्वणेन समुच्चयः ॥ शौनकस्तु शौनको हंप्रवक्ष्यामि नारायणबलिंपरं ॥ चंडालादुदगात् सर्पाद्ब्राह्म-
 णादेद्युतामपि ॥ दंष्ट्रिष्यश्च पशुभ्यश्च रज्जुशस्त्रविषाशमभिः ॥ देशान्तरमृतानां च मृतानां वान्यसाधनैः
 जीवद्वाद्मृतानां च कनिष्ठानां तथैव च ॥ यतीनां योगिनां पुंसामन्येषां मोक्षकांक्षिणां ॥ पुण्यायाद्यक्षया-
 र्थाय द्वादशहनिकारयेत् ॥ द्वादश्यां श्रवणाब्दे ते पंचम्यां पर्वणे स्तुवेति ॥ दत्तात्रेयः ॥ एकोद्दिष्टं ज्वलं पिंडमा-
 शौचं प्रेतसंक्रियां ॥ न कुर्याद्द्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मी भूताय मिक्षवे ॥ वार्षिकादिति पूर्वभाषिमासिकादिनिषेधो-
 ननु दर्शादेः ॥ सन्यासिन्नेष्यादिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधीति वायवीयोक्तेः ॥ इदं वार्षिकादिविधानं त्रिदं-
 दिनामेव ॥ एकदंडिपरमहंसादीनां न किमपि कार्यमिति शूलपाण्यादयोगौडाः ॥ सर्वेषामेवेति दाक्षिणा-
 त्याः ॥ युद्धमृतस्याप्याशौचाभावः ॥ प्रागुक्तः ॥ कृतं ब्रह्ममरणं सविंदैराशौकार्थं न वा ॥ तदुक्तं हेमाद्रौ लै-
 ङे ॥ मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्वयं ॥ कालंगते द्विजे भूमौ खने द्वापि दहेत वा ॥ पुत्रकृत्यमशे

पंचकृत्वा दोषैर्न विद्यते। जीवत्यपि विशेषस्तेनैवोक्तः॥ नित्यं नैमिषिकं यत्तु कुर्याद्वा संत्यजेत वा। बांधवे
विमृते तस्य नैवाशौचं विधीयते॥ सूतकंचनसंदेहः स्नानमात्रेण शुध्यति। तथा हि ताग्नौ प्रोषितमृते तद्वा हात्पू
र्वपुत्रादीनामाशौचं संध्यादिकर्मलोपश्च नास्ति एतत्प्रागुक्तं। अत्र देहस्यैव संभवो दाहः। तदभावे चंदोगपरि
त्रिष्टे। विदेशमरणे स्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा। दाहयेद्दहिषा छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत्॥ अस्यामभा
वे पार्श्वानि शलोकं न्युक्त्या वृत्ता। दाहयेद्दस्थि संख्या निततः प्रभृति सूतकमिति। हेमाद्रौ। कुर्यादर्धम
यंप्रेतं दर्शयिष्ये दशषष्ठिभिः। पलाशाभिः समिद्धिर्वा संख्या चैवं प्रकीर्तितेति। इदं निरग्नेरपि। मदनरत्ने
वृद्धमनुः। प्रोषितस्य तथा कालो गतश्च द्वादशाब्दिकः। प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत्। म
विष्टे तु। पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव वागमः। ऊर्ध्वं पंचदशाब्दात्कृत्वा तत्प्रातिरूपकं। कुर्यात्तस्य
तु संस्कारं यथोक्तविधिना ततः। तदीयान्येव सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारयेत्। द्वादशाब्दप्रतीक्षापि

तमिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तं। गृह्यकारिकायां। नूतनस्य पूर्ववयस्कस्य त्रिंशत्यब्दोर्ध्वतः क्रिया। ऊर्ध्वं पं
चदशाब्दमध्यमेव यसि स्मृता। द्वादशाब्दसरादूर्ध्वमुत्तरेव यसि स्मृता। चांद्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत्कृत्वा
णि वासुतेः। कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्याशावादिकाः क्रियाः। तिथ्यज्ञाने पराशरः॥ देशांतरगतो न पृच्छति
धिर्न ज्ञायते चेदि॥ कृष्णाष्टमीत्यभावा स्यात्कृष्णावैकादशी नया। उदकं पिंडदानं च तत्र श्राद्धं न कारयेत्।
तत्राहिताग्नेः पूर्णाशौचं सर्वेषां। अनाहिताग्नेस्तु त्रिरात्रं। अनाहिने देहस्तदाद्योगृह्याग्निना स्वयं॥
तदलाभे पलाशानां वृत्तैः कार्यः पुमानपि। वेष्टितव्यस्तथा यत्नात्कृष्णासारस्य चर्मणा। ऊर्णा सूत्रे तु व
ध्वा तु प्रलेप्तव्योयं वैस्तथा॥ कृपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्यु
क्ता स बांधवैः। एवं पूर्णाशरादग्ध्वा त्रिरात्रमभुचिर्मवेदिति ब्राह्मणेनोक्तेः। इदं त्रिरात्रं द्वादशमध्यं दा
हः॥ तत्र शेषभुद्धेरुक्तत्वात् किंतु तदूर्ध्वं। अनाहिताग्नेर्विधिवद्दाहस्ये तदानीमाशौचग्रहणं वै

सं. को
१५

कल्पिकं तत्र पत्नी पुत्रयोः पूर्वमगृहीता शौचयोर्दशाहो यो व। गृहीता शौचयोस्तत्रिरात्रं। पत्नी मृतौ भर्तु
श्रैवं। सयल्यो श्रैवमिति स्मृत्यर्थसारे। अन्यसपिंडानां तु सर्वत्र पर्णशरदाहे त्रिरात्रं। तदाहंगिराः। दे
नांतरमृतं श्रुत्वा नाशौचे चेत्कथंचन॥ कालात्ययेपि कुर्वत दाहकाले दिनत्रयमिति। स्मृत्यर्थसारगृही
ता शौचानां स्नानमात्रमुक्तं॥ अथातीत संस्कारः॥ सचेदंतर्हस्यो नोर्दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वं समापयेद्
ध्वमाहिताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचं कुर्यादन्येषु पत्नी पुत्रयोः पूर्वमगृहीता शौचयोः सर्वमाशौचं गृहीता
शौचयोः कर्मांगं त्रिरात्रमिति षडशीतावप्येवं। विश्वादर्शेतु प्रति कृतिदहने त्वग्निदे स्या त्रिरात्र मि
त्युक्तं। द्वादशवर्षादि प्रतीक्षोत्तरं दाहे तु पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमिति कल्पतरुदिवा दासादयः। प्रेत
संस्कारकालस्तु अंत्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयः। हेमाद्रौ वृद्धमनुः। अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्योर्ध्वदैहिकं॥ १५
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीतच॥ जीवन्पदिसमागच्छे हृतकुंभे निमज्ज्यते। उद्धृत्य स्ना

पयित्वा स्य जातकर्मादिकारयेत्॥ द्वादशाहं प्रेतवर्ग्या त्रिरात्रमथ वा स्यतु। स्नात्वोद्धृतं तं पार्यामन्या वा
तदभावतः। अग्नीना धाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वा यजेत्॥ अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिगत्वा च तत्र तु॥ इ
ष्टिमायुष्मती कुर्यादीप्तितांश्च कृतस्ततः। अनाहिताग्नेस्तत्र रुः। मृतवार्त्तामात्रं ब्रणेत्वा श्वलायनः
सुरभय एव यस्मिन् जीवे मृतजीवमृतशब्द इति। यस्य तु जीवो एव मृतवार्त्तां श्रुत्वा स्त्रिया सह गमनं कृतं
तद्द्वेधमेवेति केचित्। तस्या वैधत्वादात्महत्या दोषो स्तीति निर्णयसिंहौ। तथा सर्पसंस्कारे कृते त्रिरात्रमा
शौचं सर्पसंस्कारः शौचकादौ ज्ञेयः। प्रायश्चित्तानि चोः पतितस्य जीवतो पि घटस्फोटे कृते एकाहमाशौ
चं॥ एकादश्यहं श्राद्धं तानि प्रेतकार्याणि दाहवर्जं कुर्यात् उदकदानं च एतत्सर्वं तूष्णीं॥ घटनिनयने
नामग्रहणविधानादिति वृद्धाः। विंदोदकश्राद्धानि नास्नादद्यादित्यपराकः। पतितस्य ज्ञातीनां घ
टस्फोटात्मा कुधर्माधिकारो नास्तीत्यपि सः। घटस्फोटविधिस्तन्यत्र ज्ञेयः। कृतप्रायश्चित्तस्य

सं. को
१६

घटस्फोटकृतेपिसंग्रहविधिर्मिताक्षरादौज्ञेयः। तेषांजातकर्मादयः संस्काराः कार्या इत्यपरार्कः। केचित्त
कृतघटस्फोटस्यापि प्रायश्चित्तकरणानंतरं संग्रहविधिः पुनः संस्कारश्च कार्या इत्याहुः। नीचाभिगामि
न्यादिस्त्रीणांतु संग्रहेपि वासोगृहगंतिके पर्णकुल्यादौज्ञेयः। अन्नाल्लादनं प्राणधारणपर्याप्तं देयं पुरु
षांतरेभ्योरसृणं च कार्यमित्याद्यनुक्तं मिताक्षरादौज्ञेयं। अथ दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः। प्रवृत्ताशौच
तंत्रस्त्यादिदर्शं प्रपद्यते। समाप्य चोदकं पिंडं स्नानमात्रं समाचरेत्॥ ऋष्यशृंगः। आशौचमंतरादर्शो यदि
स्यात्सर्ववर्णिनां। समाप्तिं प्रेततंत्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः। मातापित्रोस्तु श्लोकगौतमः। अंतर्दशाह
दर्शश्चेतत्र सर्वं समापयेत्। पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्सिंहाक्षतांजलीन्। इदं अहमध्ये दर्शपाते। तदूर्ध्व
दर्शंतु पित्रोरपितंत्रं समाप्यमेव। पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समाप्यते। तावदेवोत्तरं तंत्रं पर्यवस्ये
अहात्परमिति गालवोक्तेः अन्येषां अहमध्येपि समाप्तिरिति निर्णयामृतमाधवयोः मदनपारि

जातमदनरत्नयोस्तु गालवीयमापदनौरसपुत्रादिविषयं। अहोर्ध्वमपि न तंत्र समाप्तिः पित्रेत्युक्तम्।
अत्र देशाचाराद्व्यवस्थेति निर्णयसिंधोः॥ कृत्स्नश्चातलवर्तिपंडितजनालंकारचूडामणिगोदातीरज
निर्गुणोच्चयरगनिर्नाम्नायदेवोजनि। तत्सु नौरहजीवदेवकृतिनः सद्धर्मशास्त्रे कृतावाशौचस्य विनि
र्णयोयमभवद्भीकृष्णसंतुष्टये॥ ॥ इति श्रीमत्सकलभूमंडलमंडनायमानश्रीमद्विद्वद्व्यायदेव
स्तुतजीवदेवकृतिकौस्तुभे आशौचदीधितिः समाप्तः॥ ॥ पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथा वि
धिः॥ पिंडं दानोचितो न्योपि कुर्यादिष्टं समाहित इति व्यासवचनेन पत्न्या अपि आशौचांते वपनविधा
नात्॥ श्रीगणेशाय नमः॥ गर्भाधानप्रभृतिविहितानेकसंस्कारश्रुदेविज्ञादर्शसकलमुन्योयं
प्रपश्यंति देवाः॥ चंद्रादित्या नल भनडितां भा प्रवाहं निदानं बंदे वैदैः शिरसि निहितं पालकं पांडु वा
नां १ नत्वा हरिगुरुवरणो वादिरणो ये जयप्रदे विडुषाः। मधुनाशनमोदावहमधुना संस्कार

सं. ३
१७

कौस्तुभतनुमः २ अथषोडशसंस्काराः ॥ तत्रगर्भाधानप्रथममुच्यते इतरसंस्कारान्प्रतिउपजीम्यत्वे
नतस्यैवस्मृतिकर्तृभिः गृह्यसूत्रकारैश्चगर्भाधानमृताविति उपनिषदिगर्भलंभनमितिचप्रथमनिर्दे
शात्तदुपयोगितयादुष्टरजोदर्शनशान्तिवक्तुं प्रथमरजोदर्शनेतत्स्वरूपमुक्तंविधानपारिजाते नाभिमू
ले स्थितं पुष्पं चतुर्दलं समन्वितं तस्मिन्सर्वाश्च दधते गर्भसंभवकारणं ॥ अधोमुखवस्थितं स्त्रीणां तद्दाल्प्यमु
कुली कृतं बाल्म्यात्परवयः प्राप्तौ मुकुलं विकसद्भवेत् ॥ उत्फुल्लं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन स्ववेदजः ॥ तदा प्रसू
तिसर्वासां मासिमासिकृतुर्भवेत् ॥ दर्शने शुभाशुभसत्त्वकानिकथ्यन्ते ॥ अथ प्रथमरजोदर्शने मासफलं
भृगुः ॥ वैत्रेस्यात्प्रथमतो नारी वैधव्यभागिनी ॥ वैशाखे धनपुत्रा ह्युज्येष्ठे रोगान्विता तथा ॥ शुचौ मृ
तप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनधान्यभाक् ॥ नभस्येऽर्धगार्ग्ये शिवे च पयस्विनी ॥ ऊर्जेऽप्यायुष्मती ना
री मार्गशीर्षे बह्वप्रजा ॥ पौषे तु पुंश्चली नारी माघे पुत्रकरवान्विता ॥ फाल्गुने श्रीमती नारी रजो मास

फलं क्रमादिति ॥ अथ तिथिफलं श्रीधरीये गुरुः प्रथमायां पतिं हंति द्वितीयायां सखं भवेत् ॥ तृतीया
यां प्रिये स्याच्चतुर्थ्यां वृषली भवेत् ॥ पंचम्यां पुत्रलाभश्च षष्ठ्यां चारित्र्यविक्रया ॥ सप्तम्यां पुत्रवृद्धिः
स्यादष्टम्यां पुत्रनाशनं ॥ नवम्यां रुदती नित्यं दशम्यां धर्मशालिनी ॥ एकादश्यां पतिस्त्रिगधा द्वादश्यां
क्रंदिनी भवेत् ॥ त्रयोदश्यां मानधनात्परा बह्वदोषकृत् ॥ पर्वण्यन्यगृहीता स्याद्द्विंश्यां देवतिथेः फल
मिति ॥ कश्यपोपि ॥ अष्टमाषष्ठ्यमारिक्ता द्वादशी संक्रमेऽपि च ॥ वैधृतौ च व्यतीपाते ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥
विष्ट्यां संध्यासु निशायं दुर्भगा प्रथमार्तव इति ॥ अथ पूर्वाह्णादिना फलं ॥ स्मृतिरत्ने ॥ शुभं चैव तु पूर्वा
ह्णे मध्याह्ने मध्यमं फलं ॥ अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रे शुभं भवेत् ॥ मध्यरात्रे मध्यमे स्यात्पररात्रे शुभान्वि
ता इति ॥ स्मृतौ ॥ प्रातः काले सतधना सायाह्ने सर्वभागिनी ॥ मध्याह्ने तु भवेद्देश्यानि शीथे विधवा भवेदि
ति ॥ अथ बारफलं ॥ रुग्णा पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भगभागिनी ॥ पतिं क्रिया क्लेशभागा सूर्यभागा

१५

सर्वकारिषु क्रमात् ॥ भानुवारे भवेद्याधिः सोमवारे पतिव्रता ॥ दुःखिता सोमवारे तु बुधे सोमाग्यसंयुता ॥
 श्रीसंयुता गुरोर्वारे पतिभक्ता ऋगोर्दिने ॥ मंदवारे निराशा स्यात्प्रथमतो रजस्वला इति ॥ अथ नक्षत्रफलं
 गर्गः ॥ सुप्तगा चैव दुःशीला वंध्या पुत्रसमन्विता ॥ धर्मयुक्ता व्रतध्वी च परसंतानमोदिनी ॥ सुपुत्रा चैव दुः
 पुत्रा पितृवेशमरता सदा ॥ दीना प्रजावती चैव पुत्राद्या चित्रकारिणी ॥ साध्वी पतिव्रतानित्यं सुपुत्रा कष्ट
 चारिणी ॥ स्वकर्मनिरता हिंसा पुण्या पुत्रादि संयुता ॥ नित्यं धनव्यया सक्ता पुत्री धान्यसमन्विता ॥ मूर्खा
 चार पुण्यवती दस्त्रं क्षादेः क्रमात्फलं ॥ पतिवत्याश्च दुष्टेषु प्रथमं स्याद्रजो यदि ॥ पत्युस्तस्या भवेन्मृत्यु
 स्त्रिपूर्वादिषु भेषु च ॥ मघाशक्रादित्यदित्यवक्रिभेषु च वा भवेत् ॥ तत्रापि स्यान्महाशोको दारिद्र्यं च
 न पत्यता ॥ तद्दोषपरिहारार्थं कुर्याच्छान्तिं यथाविधि ॥ तोषयेज्जपहोमाभ्यां तत्तन्नक्षत्रदेवताः ॥ आचा
 र्यादीन्समभ्यर्च्य भोजयेत्तुक्तितो द्विजान् ॥ तदुष्टेषु कृते नाशु सर्वा रिष्टं प्रणश्यति ॥ इत्याश्वलाय

नस्मृतौ ॥ अथ लग्नफलं ॥ मेषे स व्यभिचारा स्याद्दृषभपरमोगिनी ॥ मिथुने धनमोगाद्या कर्कटे व्यभिचारि
 णी ॥ पुत्राद्यां सिंह रात्रौ तु कन्यायां श्रीमती भवेत् ॥ विचक्षणा तुलायां तु वृश्चिके तु पतिव्रता ॥ दुश्चारिणी ध
 नुःपूर्वे अपरे च पतिव्रता ॥ मकरत्यन्नहीना तु कुंभे निर्धन युक्ता ॥ मीने विचक्षणा लग्ने ग्रहसंस्था वि
 वाहवदिति ॥ अथ योगफलानि ॥ देवज्ञमनो हरे ॥ आद्यतौ दुर्भगानारी विष्कंभे चैव रजस्वला ॥ वंध्या चैव
 तिगंडे च शूलेशूलवती भवेत् ॥ गंडेतु पुंश्चलानारी व्याघाते चात्मघातिनी ॥ वज्रे च स्वैरिणी प्रोक्ता
 पाते च पतिघातिनी ॥ परिधेमृत वंध्या च वैधृतौ पतिमारिणी ॥ शेषाः शुभावहा योगाय ध्याना मफल
 प्रदाः ॥ अन्यत्रापि नृसिंहः ॥ परिधस्य तु पूर्वार्धे व्यती पाते च वैधृतौ ॥ संध्या सुपल्लवे विष्णामशुभं
 प्रथमां तं ॥ व्याघाते न वशूलेतु नाशुः पंचचतुर्दश ॥ इति ॥ अत्र संख्ययोर्विकल्पः ॥ अथ लग्नसं
 ख्यग्रहफलानि ॥ वसिष्ठः ॥ वैधव्यमष्टमस्थे केचंद्रक्षीपा रुचिर्भवत् ॥ अंगारके भर्तृहीना बु

सं. को
१२

धेवेदनपत्यता। दौर्भाग्यमिंद्रसविवेसापत्यं भागिवेभवेत्॥ प्रव्रज्या सूर्यपुत्रेनुराहोतुकलहः सदा। अ
शुभं वैवकेतोऽस्याऽज्ञामित्रेभुभदाः शुभाः॥ अष्टमस्थ इत्यस्य सप्तकं म्यंतेषु प्रत्येकमनुषंगः। जामित्रे
सप्तमस्थाने॥ नरसिंहोपि॥ लग्नस्य सप्तमस्थाने सूर्यो वेधव्यकारकः॥ पुत्रहानिकरस्त्वारोबुधः
सत्पुत्रदोषवेत्॥ बृहस्पतिर्धनायुष्यं शुक्रः साफल्यमेव च॥ शनैश्चरेतु वंध्यास्याद्राहोतुमरणं ध्रुवं॥
चंद्रसंयुक्ते देवरातमतो ह्युभमिति॥ अथ वत्सफलं॥ गर्गः॥ सप्तमगारवेतवस्त्रा स्याद्दृढवस्त्राप
तिव्रता॥ क्षौमवस्त्राक्षिती शास्यान्नववस्त्रा सुरवान्विता॥ दुर्भगाजीर्णवस्त्रा स्याद्दोगिणी रक्तवा
ससा॥ नीलांबरधरानारी विधवापुष्पिता ततः॥ मलिनांबरधरानारी दरिद्रा स्यात्तजस्वला॥ व
स्त्रे स्युर्विषमारक्त बिंदवः पुत्रमाप्नुयात्॥ समाश्चेत्कन्यकाचेति फलं स्यात्फलं स्यात्प्रथमतो व
दति॥ अथ स्थानफलं॥ ग्रामाद्दुहिः परग्रामेनारी स्याद्द्विचरिणी॥ पतिव्रता पतिस्थाने स

भगाद्दुहमध्यतः॥ ग्राममध्ये तु वृद्धिश्च विधवान्च दिगंबरं॥ उपरागे च दुःशीला आयुष्यं जलसंनिधौ॥
धनमध्ये तु कन्याया धनधान्यसमृद्धिर्देति॥ देवरातः॥ संमार्जनी काष्ठतृणाग्निशर्पान्कस्ते दधाना
कुलरातदा स्यात्॥ तल्लोपभागे तपसि स्थिता चेद्दृष्टेरजोभाग्यवती तदा स्यादिति॥ अथ प्रथमरजोदर्शने
शिष्टाचारः॥ कश्यपः॥ प्रथमतो तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीः स्त्रियः॥ अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिंस्ता
मुपवेशयेत्॥ हरिद्रापुष्पगंधादीन् दद्यात्तंबूलकं स्वजं॥ आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव
दीपेन शराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे॥ ताः सर्वाः पूजयेत्सश्चां धपुष्पाक्षतादिभिः॥ लवणापूपमुद्रा
दिदद्यात्तप्यः स्वशक्तित इति॥ ॥ इदं च सर्वं शुभाशुभनिरीक्षणं प्रथमतो द्वितीये वा कार्यं तदुक्तं वराहे
णा प्रथमतो द्वितीये वा शुभाशुभनिरीक्षणं॥ कर्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग्धर्मशास्त्रविधानत इति॥ ॥ अ
थ सर्वं तु साधारणनियमानाह॥ वासिष्ठः॥ त्रिरात्रं रजस्वला शुचिर्भवेत्॥ सान्नाज्यान्नाभ्यज्यान्ना

सं. २.
२०

सुस्नायादधः शयीत न दिवा स्वप्यान्नाग्निं स्पृशेन्न रज्जुं सजेन्न दत्तान् धावयेन्न मांसमश्नीयान्न ग्रहा
न्निरीक्षेत्तनाश्लीलं कंचिदाचरेत् ॥ न खर्वदपिवेदं जालिना वा पिबेद्भो हेनायसेन वा विज्ञायत इति । लो
हेण ताश्रेण ॥ तथा ॥ यान् खानि निरुं तते तस्यै कुन रवीया प्रलिखते तस्यै खलति र्यापणे न विवतितस्या
उन्मादुं कइति तै निरीय श्रुतो न खनि रुं तनं भूमौ रेखा करणं पणे न पानं च निविडं । बो धाय नोपि ॥ अ
थ यदा मलवद्वा सा स्थान्नेन या सह संवदेत न स हासीतु नास्यान्नमघा दू ह्न हत्यायै ह्येखा वर्ण प्रतिमु
चास्ते थो कात्यान्या दुरभ्यं जनं वा स्त्रिया अभ्यं जनमे व न प्रतिग्राह काममन्यदिति । नैना मुपनयेन्ना
रण्येन पराचीनं स्नातीति वा भ्यं केन प्रतिलिखिते नाभ्यं केन दत्तान् धावते न न खानि रुं तते न रुण्व
ति न रज्जुं सजति न पणे न विवति न खर्वणेति ॥ अनया संभाषणे प्रतिप्रसवो धर्म प्रश्ने ब्रह्मा ध्ये
व्यमाणं मलवद्वा सस्थेन संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्य तया संभाषेत संभाष्यतु ब्राह्मणेन संभा

प्याधीयति क्वंतस्याः प्रजानि श्रेयसां प्रजानि श्रेयसमिति वचनाद्धि धवापिः संभाषणे नैतत्कार्यमिति
हरदत्तः ॥ शौचगानरे दन हसन पान नारी युतानु लेपे न दिवा स्वप्न दंत धावन मेथुन कायिक वाचिक मान
सि कदेव तार्चन नमस्कार रजस्वलां गना स्पर्शतत्संभाषण रजो वदस्त्रापां संत्यागं च न कुर्यात् ॥ इति वि
शेषः ॥ यद्यपि दक्षेण ॥ अंजनोभ्यंजने स्नानं प्रवासं दंत धावनं ॥ न कुर्यात्सार्त वानारी ग्रहाणामीक्षणं
तथेति स्नानमात्रं निविडं तथाप्युपरागादि निमित्तक स्नाने प्रसक्ते वसिष्ठेन नास्नानायादिति मज्ज
नं निविध्यते ॥ अतएव पराशरेण नियमः स्मर्यते ॥ स्नाने नैमिक्तिके प्राप्ते नारीयदिरजस्वला ॥ पात्रांतरि
ततो येन स्नानं कृत्वा ब्रतं चरेत् ॥ सिक्तगात्रा भवेदद्भिः सांगोपांग कथं चन ॥ न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्य
द्वा सश्च धारयेत् ॥ इति ॥ रजस्वलायाः प्रथमदिन निर्णयस्तु पा रिजाते चतुर्विंशतिमते ॥ पूर्वीं शय्यो
क्त रात्रौ चेज्जन नमरणं रजः ॥ दृष्टं पूर्वदिनादित्वं तृतीये तत्तरे हनि ॥ केचिद्दिवा दिते सूर्ये जननम

कौ. सं
२१

रणं तथा ॥ रजोवाहस्पतेस्त्रीणां यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अपरे त्वर्द्धरात्रात्प्राकृमृतो रजसि सूतके । पूर्वमेव दिने प्रा-
कृष्टं चेदुत्तरे हनीति ॥ अत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥ स्नातायाः कालांतरपुनः रजोदर्शने त्रिरात्रत्रताभावव्यवस्था क्ता
तत्रैव संग्रहे ॥ सनु स्नायात्तु या प्रौढा पुनरेव रजस्वला ॥ स्नानात्सप्तदशाहेन शौचेनैव शुचिर्भवेत् ॥ अष्टादशा-
हेत्वे काहं ह्यहमेकोनविंशती ॥ विंशत्यभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ एतद्यस्याः किंचिद्येने पूर्णं वामासिर-
जोनियमस्तद्विषयं ॥ कथय पस्त ॥ एकादशाहेत्वे काहं त्रिरात्रं द्वादशहनि ॥ ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कुंडलि-
नोदितामिति ॥ एतत्पक्षादूर्ध्वं यस्या रजोनियमस्तद्विषयं ॥ अथ रजस्वला शुद्धिप्रकारः ॥ ॥ स्मृत्यर्थं सारे ॥ र-
जस्वला षष्टिमृत्निकाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य दंतधावनपूर्वकं संगवेन स्नायादिति । स्नानोत्तरं विशेष-
तः ॥ स्नात्वान्यं पुरुषान् नारी न स्पृशेत्तु रजस्वला ॥ यदि स्पर्शो न दाप्रायश्चित्तमाह ॥ ईक्षयेद्वा स्मरं देवं ब्र-
ह्म कूर्चततः पिबेत् ॥ केवलं पंचगव्यं च क्षीरं वा चात्मशुद्ध्यति तै गो ॥ ज्वरितायाः शुद्धिस्तु संग्रहे ॥ आनुरा-

२१

चेदनुमती तस्याः स्नानं कथं भवेत् ॥ दृष्ट्वा तु तां परस्नायादशकृत्वो ह्यनातुरा ॥ वासोभिर्दशाभिश्चैव परधातु-
यथाक्रमं ॥ ब्राह्मणान्मोजयित्वाथ पुण्याहेन विभुध्यति ॥ आनुराणां तु सर्वेषां एवं शुद्धिर्विधीयते इति । रजस्व-
लयोः परस्परसंसर्गेश्चाशुपायः स्मृतिमंजरी ॥ उदकेष्टे तु संस्पृष्टे सवर्णे चैकभर्तृके ॥ तयोः स्नानं मिथस्य-
र्धोपंचगव्यंततः पिबेत् ॥ सवर्णो यो नि संबंधे स गोत्रे च रजस्वले ॥ मिथः स्पृशेदमत्यातु स्नानमात्रेण शुध्य-
ति ॥ मत्पैकरात्रं नाश्रीया संचगव्यं पिबेत्ततः ॥ उदकयोर्यदोन्योन्यमसंबंधः सवर्णयोः ॥ स्पृशेदमत्या स्ना-
त्वा च तस्मिन्नाद्या शुचिर्भवेत् ॥ मत्या तु नाद्यादा शुद्धेर्मुक्ता चेत्प्रतिवासरं ॥ उपोषणं तदा केचिदाहुस्त-
द्दिनसंख्यया ॥ उपवासेन शक्ता चेत्तत्समंदानमाचरेत् ॥ संभाषितां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यो च रजस्वले ॥ अस्मा-
न कालान्नाश्रीतां पुंसामत्यामिथैकचित् ॥ स्नात्वोपवासां कुर्यातां पंचगव्येन शुध्यतः ॥ एवमप्यासतः शुध्ये-
प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ मत्या रजस्वला न्योन्यं वृषली ब्राह्मणी भवेत् ॥ भवेदित्यततः पूर्वं स्पृष्टृतिशेषः

सं. को
२२

ब्राह्मण्याः कृच्छ्रमेकं तु शरीरादेन श्रुध्यति ॥ कश्यपः ॥ रजस्वलासूतिकावाचां डालं यदि संस्पृशेत् ॥
आस्नानकालान्नाशनीयादति कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ज्ञानतः स्पर्शेत् ॥ चां डालं सार्त्तवानारी संस्पृशेत् ॥ ज्ञानं
नांतरे ॥ वाग्यता बहिरासी तस्मान्ना काला दुपोषणी ॥ प्राजापत्यं चरेत् ॥ श्वात्यं च गव्यं ततः पिबेत् ॥ विप्रान्
द्वादश संख्या कान्मो जायित्वा तु श्रुध्यति ॥ पुष्पिणी संस्पृशेत् मोहा दशुर्द्वानरं स्पृशेत् ॥ स्नानादवां दुभुं
जीतमुक्ता कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ मोहा ज्ञानतः ॥ स्पृष्ट्वा दक्या पंचनरवा हि शकैक शफान्यशन ॥ अंडजा
निच सर्वाणि नाद्या दा स्नानवासरात् ॥ पाराशरः ॥ रजस्वलाय दादष्टा शुनाजवुकरा सप्तैः ॥ पंचरात्रं नि
राहारा पंच गव्येन श्रुध्यति ॥ उर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ॥ चतुर्गुणं स्मृतं सूक्ष्मं दिशेन्यत्र
व्रती भवेत् इति ॥ ॥ दुष्टरजो दर्शन निर्णये शांति माह शौनकः ॥ आर्त्तवानां तु नारीणां शंतिं व
दयामिशौ नकः ॥ अन्तपुत्रादिलाभाय दंपत्योरति वृद्धये ॥ पंचमेक्षि चतुर्थे क्षि ग्रहातिथ्यपुरः स

२२

रं ॥ तस्मिन् न हनि कर्तव्य सतु होमो विधानतः ॥ आचार्यं वरयेत् प्राज्ञो भुवनेश्वरितुष्टये ॥ होमार्थं च जपार्थं च व
रयेत् द्विजो बहून् ॥ यजमानो द्विजैः सार्धं शांति होमं समाचरेत् ॥ गृहादी शानदिग्भागे देवता पूजनाय च ॥
द्रोण प्रमाणा धान्येन त्रीहिराशित्रयं भवेत् ॥ कुंभत्रयं न्यसेद्वा शोतं तु वस्त्रादिवेष्टयेत् ॥ पूरयेत्तीर्थसलिलैः
प्रतिकुंभं द्रव्यकृष्टयक ॥ सूक्तेनाथनवर्चन प्रसूतव आप इत्यथ ॥ सच या प्रवतस्तद्द्रव्या यत्राचततः क्रमात् ॥ म
ध्यकुंभे क्षिपेद्धान्यमोषधानि च हेमव ॥ ततश्च पंचरत्नानि गंधपुष्पाक्षतादिकान् ॥ ओषधानि च वक्ष्यते
मुनिभिः शांति करणात् ॥ ओडुंबरः कुशादूर्वा राजीवचंपकविल्वकाः ॥ विष्णुक्रांता भृतुलसी वह्निर्विशंखरघु
व्यिका ॥ शनावर्यश्वगंधा च निर्गुंडी शर्षपद्वय ॥ अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥ प्रियंगवश्च गोधू
मा त्रीहयश्च एव च ॥ सारं च दधिसर्पिश्च पद्मपत्रं तपोत्पलं ॥ कुरंतकत्रयं गुंजा वचा भद्रकमुस्तकी इति ॥
द्वात्रिंशदोषधानी हयथा संभव माहुरेत् ॥ गजाश्वरथवत्सीकसंगमाद्दृग्गोकुलात् ॥ राजद्वारप्रदेशाच्च

सं.कौ
२३

मृदमान्नीयतिः क्षिपेत् ॥ कुंभस्थापन इत्येते तत्तन्मंत्रेण कारयेत् ॥ मृत्तिकां चोषधादीनि मंत्रेण प्रक्षिपेत् क्रमात् ॥
कुंभोपरिन्यसेत्पात्रं कांस्थं वा ताम्रमेव वा ॥ मृन्मयं नवपात्रं वा स्वस्य वित्तानुसारतः ॥ पात्रोपरिन्यसेद्द्वस्त्रं प्र
तिमांशुवनेश्वरीं ॥ तन्मूल्यं वा न्यसेन्यत्र इंद्राणी च पुरंदरं ॥ आचार्यः पूजयेद्देवीं मंगाय वरणानि च ॥
अन्यो वा पूजनं कुर्याद्वायत्र्यामंतसारया ॥ इंद्राणी पूजयेद्देवीं इंद्राणी मासुना रिषु ॥ क्रमेण पूजयेदिंद्रमिंद्र
त्वावृषमंवयं ॥ अनेन विधिना चार्थः पूजयेद्देवतात्रयं ॥ आवाहनादिसकलैरुपचारैः पृथक् पृथक् ॥ तन्म
ध्यमं स्पृशन्कुंभं मंत्रेण भुवनेश्वरीं ॥ जपेद्वाचार्य आहोमाष्ट्री सूक्तं च जपेत्ततः ॥ स्पृशन्वेदक्षिणं कुंभं त्र
त्विगेको जपेदथ ॥ चत्वारिंशद्सूक्तानि चतुर्मंत्रोत्तराणि च ॥ संस्पृशन्नुत्तरं कुंभं श्रीरुद्रं रुद्रं संख्यया ॥
शान्तं इंद्राग्नी सूक्तं च तत्र चैवं स्पृशन्जपेत् ॥ कुंभस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ कृत्वा ज्यभाग
पर्यंतं हविरुद्वासनादिकं ॥ तिसृष्विष्टैर्वर्वाभिरेकैकाचाकृतिर्भवत् ॥ अभिमंत्र्य प्रमुक्ताभिर्गाय

२३

श्राजुड्या क्रमात् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ तिलमिष्टैश्च गोधूमैर्द्रव्येणाज्याकृतिर्कुनेत् ॥ ऊं
ड्यात्पायसेनैव आज्येनेच कुनेत् क्रमात् ॥ हविष्टुष्टयेनैव प्रत्येकं समं संख्यया ॥ गायत्र्यैव च होतमंहविर
त्रचतुष्टयं ॥ ततः स्मृष्टकृतं कुत्वा रज्जुप्रहरणं तथा ॥ अथाश्वेत्यादिभिर्कुत्वा समुद्रादूर्ध्वं सूक्ततः ॥ संततामाज्य
धारां तां पूर्णा कृतिमथाचरेत् ॥ परिषेचनपर्यंतं होमशेषं समापयेत् ॥ सहोषधिस्थिते स्तत्र प्रति कुंभं स्थितो
देवैः ॥ संतुमत्यां स्थितां शान्तिं दंपतीभ्यां स्मरवाय च ॥ शान्तिरभिषेकः ॥ अथाभिषेकमंत्राश्च प्रोच्यंते शौनका
दिभिः ॥ आपो हि ष्ठेति नवभिः सूक्तेन च ततः परं ॥ इंद्रो अंगतु चैव नैव पावमानैः क्रमेण तु ॥ उभयं शृणु वञ्चन
स्वस्तिदाविश ए कया ॥ अंबकेणाथ मंत्रेण जातवेद स एकया ॥ समुद्रज्येष्ठा इत्यादि चतुर्भिश्च प्रसिद्धैः
त्रायंतामिति मंत्रैश्च त्रिभिश्चाभिर्यथाक्रमं ॥ इमा आपतु चैव नैव देवस्य त्वेति मंत्रतः ॥ मंत्रेणाथ तमी
शानं तमग्ने रुद्र इत्यथ ॥ तमुष्टुहीति मंत्रेण भूवनस्य पितरं तथा ॥ याते रुद्रेति मंत्रेण शिवसंकल्पमं

सं. को.

२४

त्रतः॥ इदं त्वावृष संवयं मंत्रैश्चावाभिषेचयेत्॥ साव वस्त्रांतरं धृत्वा पुनश्चोपवसेत्सती॥ उपवा सोत्र समीपाव
स्थानं॥ विप्रान्विधिवदभ्यर्च्य गंधपुष्पाक्षतादिभिः॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय च भूषणेः॥ सदक्षिणाम
नडाहं प्रदद्यादुद्गापयेत्॥ ऋत्विग्यश्चापि सर्वे स्यो दद्याद्दे दक्षिणांततः॥ महाशान्तिं प्रजप्याथ विप्राशीर्वाच
नंततः॥ ब्राह्मणान्मोजयेत्पश्चादुंजीतस्वजनैः सह॥ स्मृतौ॥ ब्राह्मणान्मोजयित्वा तु देवज्ञं भोजयेत्ततः॥ ए
वं यः कुरुते शान्तिं शौनकोक्तप्रकारतः॥ तदनिष्टं तु सकलं सद्य एव विनश्यतीति॥ जपेदाचार्य इति॥ अन्वा
धानात्मक होमतत्रारंभपर्यंतमित्यर्थः॥ अनेनैवाशनेनान्वाधानंततः कुर्यादिति श्लोके आचार्यग्रहणं॥
ततश्चाग्निस्थापनादिग्रहपूजांतं यजमानेन कर्तुमुचितं॥ श्रपयेत्तत्रेति ग्रहसिद्धान्तग्रहणं व्यावर्त्यते॥ सा
वित्री च हविश्च तदित्यत्र तच्छब्देन हविश्चतुष्टयत्यागकालसवित्र इति चतुर्थ्यंतेन देवतोद्देशः कार्य इ
ति ज्ञाप्यते लभ्यते चात्र मंत्रसंवादः॥ पावेणाविति तद्धितविसंवादिनो मंत्रा पूर्णमासस्य तु देशंगी

क्रियते सात्तिकैः॥ संवादे तु केमुति कन्यायनैव तस्मिद्धिः॥ नचैवं भुवनेश्वरी देवत्यहोमाप्तावापत्तिः॥ वाचनिकृते
न दृष्टत्वात्॥ वस्तुनस्तु पुत्रप्राणिप्रसव इति धातोर्भुत्यन्नः सवितृशब्दः प्रकृतफलदात्तत्वेन प्रथमप्रयाजे
समिद्धं देवेति वस्तिंगानादरेणाभुवनेश्वरी प्रतिपादिक इति न विरोधः॥ मुख्यदक्षिणाऽशक्तो निष्क्रियो दक्षिणा
देया॥ तस्मात्कार्यापणाधेना विति अष्टावनडुहि स्मृता इति च कार्यापणी नारदः॥ कार्यापणा
दक्षिणस्यां दिशि रोष्यः प्रवर्तते॥ पणौर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैवपणाः सत्विति॥ ॥ अथ शान्तिप्रयोगः॥ बद्धत
रदुष्टदौर्बेदुष्टे प्रथमरजोदर्शने द्वितीयादिरजो दर्शनोत्तरं स्वल्परोषदुष्टे तु तदनंतरमेव गर्भाधानं प्रत्यासन्न
दिने साकार्या॥ कर्तापत्न्या सह कृतस्नानादिनित्यक्रियः पवित्रपाणि रात्रस्य प्राणानायम्य देशकालोसं
कीर्त्याऽस्याममभार्यायाः प्रथमरजोदर्शने ईदृशदुष्टमासादिस्मृति सवितृपरिहारद्वारा श्रीप
रमेश्वरप्रीत्यर्थं सत्रहमखां शौनकोक्तां शान्तिं करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिपूजनादि आचार्यैर्नि

सं. को.
२५

ग्वरणांतं कुर्वीत ॥ आचार्यस्तु यथा स्वर्गेशक्रादीनां कृत्स्नपतिः ॥ तथा स्मिन्मम यज्ञे स्मिन्नाचार्यो भव सु
व्रतेत्याचार्यस्य ॥ अस्य यागस्य निष्पन्नो भवतो प्यर्थिता मया ॥ सुप्रसन्नैः प्रकर्तव्यं शांतिपूर्वकमित्युत्ति
जां ॥ ततो गंधवस्त्रादिभिः यथाशक्तितेष्वा पूजनं ॥ ततः आचार्यः पवित्रपाणिः देशकालौ संकीर्त्य यज्ञ
मानानुज्ञाचार्यकर्म करिष्य इति संकल्प्य यदत्र संस्थितमिति मान्यादिदिक्प्रादक्षिण्येन सर्वपात्र
विकीर्य शुची व इति तृचेन पंचगव्येन तथैव प्रोक्ष्यापोहिषेति तृचेन शुद्धादिः तथैव प्रोक्ष्य कृतं जालिः स्व
स्त्ययनं ता हर्म मिति मंत्रं जप्येन देवतां संप्रार्थ्य भुवनेश्वर्यादि प्रतिमात्रयस्य अग्न्युत्तारणं कुर्यात् ॥ अ
ग्निः सन्निमित्तिसूक्तस्य वैश्वानरोऽग्निस्त्रिष्टुप् अग्न्युत्तारणे वि० अग्निपदं रहितेनाग्निः सन्निमि
तिसूक्तेन अग्निविज्य पुनरग्निपदयुक्तेन तैत्तिरीयाभिधिं नेत् ॥ इत्यग्न्युत्तारणे ततो गृहादीशान्यां
मध्ये तद्दक्षिणोत्तरयोश्च महीधौ रिति मंत्रा वृत्त्या भूमिस्थं पूजा ओषधयः समिति प्राण प्रमाण त्री

२५

द्विभिः तेषु देशे राशि त्रयं कुर्यात् पंचगुंजाधिकं परिमाणं कचे लेग्ने विंशत्यधिकं त्रिंशत्कृष्णरात्मकं पलं रूपणी
श्रवत्वारः कुडवं प्रस्थमाढकं ॥ द्रोणं चरवारिकाचेति पूर्वपूर्वात्रतुर्गुणं ॥ इति षोडशप्रस्थात्मको द्रोणः ॥ ततः आकल
शो धिति मध्यदक्षिणोत्तरक्रमेण प्रक्षालितमव्रणमकालकं कुंभत्रयं सादयेत् प्रसुव आप इत्यस्य सूक्तस्य सिं
धुक्षित्त्रैम्यमेधोनद्योजगती कलशे पूदक पूरणे विनियोगः ॥ याः प्रवत इत्यस्य वसिष्ठो नद्यः शक्ररी ॥ कलश
पूरणे याः प्रवत इति क्रूरु प्रतिकलशं पूरणादि मंत्राणामावृत्तिः ॥ ततः गंगा हारा मिति गंधं या ओषधी रि
तिसर्वौषधीः ॥ ओषधयः समिति यवांश्च त्रिष्टुप् सूक्तक्रमेण क्षिपेत् हेम पंचरत्न पद्मे पोतुं नागं धादिप्रसे
पः ॥ इति वक्ष्यामः ततो मध्यमकुंभे गायत्र्या यव त्रीदितिलमाषकं गुण्यामाकमुकान् रक्षित्वा सप्तद्रव्यप्रसे
पेन गायत्र्येति वृद्धाः ॥ तथैव उडुं वरकुं शूरां रक्तोत्पलं चंपकं विल्वं विष्णुं कौता तुलसी बर्हिः शंख पु
ष्पी शतावर्यं च गंधानि गुंडी रक्तपीतसर्वपामागं पलाशपनसजीवकं त्रियंगु गोधूम त्रीक्ष्वश्वदधिडु

सं. को.
२६

गंधघृतपद्मपत्रनीलोत्पलसितरक्तपीतकुरंदकगुंजावचा भद्रमुस्तकारव्यानिद्रात्रिंशदोषधानियथासं
भववाप्रक्षिप्यत्रिष्वपि कलशेषु हिरण्यरूपद्रुतिहिरण्यं सहिरत्नानीति पंचरत्नानि प्रक्षिप्य या ओषधी
रिति सर्वौषधीः ३० षडयः समिति यवान्। कांडा कांडादिति पूर्वाः। अश्वमेध इति पंचपक्ष्मनिक्षिप्य।
युवा सुवासा इति सूत्रेण वाससा बोधितान् कलशकंठान् कृत्वा पुष्पमालादिभिः कलशान्मूषयेत्॥
ततः कलशानामुपरि धातुमयं वैष्णवं मृन्मयं वा पूर्णपात्रत्रयं स्वशान्त्यनुसारेण पूर्णादव इति मंत्रा
वृत्त्या निधाय तदुपरि श्वेतवस्त्रत्रयं चंदनादिकृताष्टदलमुक्तं न्यसेत्॥ मध्यमे स्थापितप्रतिमायां
भुवनेश्वरीमावाहयेत्॥ भुवनेश्वरी ध्यानं उद्यद्दिनद्युतिमिंदकिरीटांतुंगकुन्वानयनत्रयमुक्तां
स्मरन् भुवनेश्वरी वरदां कुशापाशगभातिकरां प्रभजे भुवनेश्वरी गायत्र्या विश्वामित्रो भुवनेश्वरी गायत्री
पूजने० भुवनेश्वरीमावाहयामि एवं दक्षिणकलशे इन्द्राणी वृषाकपिरिंद्राणी पंक्तिः॥ इन्द्राणी पू० मोयः

इंद्राणी मासकृत्। एवमुत्तरकलशे इंद्रत्वा विश्वामित्र इंद्रो गायत्री इंद्रपू० इंद्रत्वा कृत् ततो मध्यमकल
शे अंगाद्या वरणदेवताभ्यां नमः। अंगाद्या वरणदेवताः आवाहयामीत्यावाह्यसंप्रणवगायत्र्यं ते अंगाद्या
वरणसहिता ये भुवनेश्वर्यै आसनं समर्पयानीत्येवं षोडशोपचारैर्भुवनेश्वरीं संपूज्य उक्तमंत्राभ्यां
कांडानुसमये इंद्राणी इत्योः षोडशोपचारैः पूजां कुर्यात्॥ अशक्तौ भुवनेश्वर्या सहैव पदार्थानुसमये
ननाममंत्राभ्यां वा तयोः पूजनं। ततो मध्यमकुंभं स्पृष्ट्वा आचार्योऽष्टसहस्रं अष्टशती गायत्रीं जप्त्वा श्री
सूक्तं जपेत्। हिरण्यवर्णमिति पंचदशार्चस्य सूक्तस्य कर्दमानंदं चिकीर्तेति रासुता सपयः श्रीदेवता
आद्यास्ति स्त्रोनुष्टुभः। तत एका प्रस्तारपंक्तिः ततो द्वे त्रिष्टुभौ ततो ष्टावनुष्टुभौ त्या प्रस्तारपंक्तिः॥
जपे वि० ॐ हिरण्यवर्णमिति सूक्तं तत एकोऽत्रुत्तिकुं दक्षिणकुंभे रुद्रसूक्तानि जपेत्॥ यथा कद्रु
शयेति नवर्चस्य धोरः कण्वोरुद्रो गायत्री जपे वि० कद्रुशयेति सूक्तं इमारुद्रतव स इत्येकादशर्चस्य

सं.को
२७

सूक्तस्य कुत्सोरुद्र आद्यानवजगत्स्योत्ते द्वे त्रिष्टुभौ जपे इमारुद्राय मेति सूक्तं । आते पितरि पंचदशर्चस्य सूक्त
स्य गृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुभौ जपे ॐ आते पितर मेरुतां सुमनमो नु इति सूक्तं । इमारुद्राय चतसृणां वसिष्ठोरुद्र
स्त्रिष्टुभौ जगत्स्योत्ते त्रिष्टुभौ जपे इमारुद्राय स्थि आनो राजानं यामदेवोरुद्रस्त्रिष्टुभौ जपे आनो राजा भ्रू
तमुष्टुहिभौ मो त्रिरुद्रस्त्रिष्टुभौ जपे तमुष्टुहिमः स्त्रिष्टुभौ जपे भुवनस्य पितरं क्रजि श्वारुद्रस्त्रिष्टुभौ जपे
भुवनस्य पितरं क्रकृ अंबकं वसिष्ठोरुद्रो नुष्टुभौ जपे अंबकं क्रकृ अन्यत्र त्विगुत्तरकलशं स्पृशन् एका
दशवृत्तिमीरुद्रं जपेत् । ततः शंन इति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुभौ जपे शंन इन्द्रा
ग्नाति सूक्तं ३ मध्यमं पुं सपश्चिमे स्थंडिले अग्निस्थापनाग्निध्याने कृते स्थापिते कुंभे शान्यां वेद्यादौ
नवग्रहणां तदंगदेवतानां च तत्तन्मंत्रैरावाहनं कुर्यात् ॥ सो कार्यार्थं ग्रहपीठं ग्रहश्लोकोत्तरव्यते पं
चास्त्रे कवि विंदुमत्र चतुरस्त्रे गारकं अस्त्रगेराकुं शरपनि मेधनुष्यथ शनिं केतुं ध्वजा मंतथा । दीर्घ

कोष्ठचतुष्टये सुरगुरुं बाणोपमेचंद्रजं प्राचीतः क्रमतोलिखेद्गृहगणं मध्ये रविं वर्तुलं इति । शुक्राकौ प्रा
ज्जुखौ ज्ञेयो गुरुसौम्या बुधश्चरैव । प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषादक्षिणतो मुखवा इति । मत्स्यपुराणे ॥
आदित्याग्निमुखः सर्वसाधिप्रत्यधिदेवताः स्थापनीयामुनिश्रेष्ठनांतरेण परङ्मुख इति महार्णवे । त
द्यथा प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवता गायत्री छंदः व्याहृतीनां क्रमेण जंमदग्निभरद्वाजभृग
वक्रव्यमः अग्निर्वायुः सूर्यो देवता देवी गायत्री देवी उष्टिकु देवी बृहत्यः सूर्याद्यावाहने । तत्र ग्रहपीठ
स्ववर्तुले द्वादशगुलं प्राङ्मुखं सूर्यरक्ताक्षतपुष्पैः । आरुद्धेन हिरण्यसूतपः सविता त्रिष्टुप् । सूर्यावा
ॐ आरुष्टो न० ॐ भूर्भुवः स्वः कलिंगदेशोद्भवकारययसगोत्रसूर्यइहागले हतिष्ठेति स्थापयेत्
तत आग्नेये चतुरस्रे चतुर्विंशंगुले प्रत्यङ्मुखं सोमं श्वेतपुष्पाक्षतैः आप्यायस्व गोतमः सोमो गाय
त्री । सोमावाहने ॐ आप्यायस्व ऋक् ॐ भूर्भुवः स्वः यमुनातीरोद्भव आत्रेयसगोत्रसोमइहाग

सं. को.
२८

बेहतिष्ठेत्यावाह इतिष्ठ स्थापयेत् ॥ ततो दक्षिणे त्रिकोणे त्र्यंगुल मंडले दक्षिणा मुखं भौमं रक्ताक्षतपुष्पा
क्षतेः अग्निमूर्धा विरूपेणारको गायत्री ॥ अंगारकवाह ॐ अग्निमूर्धा ऋक् ॐ भू. अवन्ती समुद्रवभार
द्राज गोत्र भौम इहा ३ तत ईशान्ये बाणकारे चतुरंगुले उदङ्मुखं बुधं पीतपुष्पाक्षतेः उदुधध्वं बुधः
सौम्यो बुधास्त्रिष्टुप् बुधावा ॐ उदुधध्वं ॐ भू. भू. मगदेशोद्भव आत्रेयसगोत्र बुध इहा ततः उत्तरदी
र्घचतुरस्त्रे मंडले उदङ्मुखं बृहस्पतिं पीतपुष्पाक्षतेः बृहस्पते गृत्समदो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पत्या
बृहस्पते अतियद्व्यः ॐ भू. सिंधुदेशोद्भव आंगिरसगोत्र बृहस्पते इहा गल ५ ततः पूर्वपंचकोणे नवां
गुले मंडले प्राङ्मुखं शुक्रं शुक्लपुष्पाक्षतेः शुक्रः पाराशरः शुक्रो द्विपदा विराट् शुक्रावा ॐ शुक्रः शु
ॐ भू. भू. नः स्वः भोजकदेशोद्भव भार्गवगोत्र शुक्र इहा गले ६ ततः पश्चिमे धनुराकारे द्वांगुले मं
डले प्रत्यङ्मुखं शनिं रुष्पा पुष्पाक्षतेः शमग्नि रिरिं विधिः शनिरुच्छिक् शन्यावाह ॐ शम

ग्नि ॐ भू. भू. नः स्वः सौराष्ट्रदेशोद्भव काश्यपगोत्र शनैश्चर इहा ० ॥ ७ ॥ ततो नैऋत्यमंडले शर्याकारे द्वाद
शांगुले दक्षिणाभिमुखं राहुं कृष्णपुष्पाक्षतेः कयानो वामदेवो राहुर्गामत्री राहुवा ॐ कयान ॐ भू. ०
रादिनापुरोद्भव पैठीनसिगोत्र राहो इहा ० ततो वायव्ये ध्वजाकारे षडंगुले मंडले दक्षिणाभिमुखं धू
मपुष्पाक्षतेः केतुं मधुच्छंदाः केतुर्गायत्री ॥ केत्वा ॐ केतुं कृपवन्न ॐ भू. भू. नः स्वः ॥ अंतर्वेदिसमुद्रव
जैमिनिसगोत्र केतो इहा गल ० यथोक्तकुसुमतंडुलाभावे यथा लाभोपपन्नैः कुसुमतंडुलैः स्थाप
येत् ॥ त्र्यंबकं वा सिंघोरुद्रस्त्रिष्टुप् त्र्यंबकं ॐ भू. भू. ईश्वर इहा गले इतिष्ठेति सूर्यदक्षिणापार्श्वे ईश्वरं
गौरीर्मियायदीर्घतमाजगती ॐ गौरीर्मिमा ॐ भू. ० उमे इहा गले त्यावाह इतिष्ठेति सोमदक्षिण
पार्श्वे उमा यदक्रंदो दीर्घतमा स्कंदस्त्रिष्टुप् यदक्रं ० स्कंद इहा गले इतिष्ठेति भौमदक्षिणापार्श्वे स्कं
दं विष्टोर्नुकंदीर्घतमानारायणास्त्रिष्टुप् नाराय ॐ विष्टोर्नुकं ॐ भू. नारायण इहा गले त्या

सं. को.
२८

वाह्यइहतिष्ठेति बुधदक्षिणपार्श्वे नारायणं० ब्रह्मजज्ञानं वामदेवो ब्रह्मात्रिष्टुप् ब्रह्मा० ॐ ब्रह्मज०
ॐ भूर्भुव० ॐ ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजे तस्य विश्वामित्रो ब्रह्मात्रिष्टुप् ब्रह्मन्निहागच्छेत्वा वाह्यइहतिष्ठे
ति बृहस्पतिदक्षिणपार्श्वे ब्रह्माणं० इंद्रं वो मधु० कंसांद्रो गायत्री इंद्रावा० इंद्रं वो वि० ॐ भूर्भुव० इंद्रइह
गच्छेइहतिष्ठेति शुक्रदक्षिणपार्श्वे इंद्र० यमाय सोमं यमो नुष्टुप् यमावा० यमाय सो० ॐ भूर्भुव० यमइह
गच्छेइहतिष्ठेति शनैश्चरदक्षिणपार्श्वे यमं० मोषुणो घोरः कण्वः कालो गायत्री कालावा० ॐ भूर्भुव० ॐ
मोषुणः परा० ॐ भूर्भुव० कालइहागच्छेइहतिष्ठेति राहुदक्षिणपार्श्वे कालं० उषोवाजं प्रस्कण्वः श्वित्रगु
प्तो बृहती चित्रगुप्ता० उषोवा० ॐ भूर्भुव० चित्रगुप्तइहागच्छेइहतिष्ठेति केतुदक्षिणपार्श्वे चित्रगु
प्तं ततः शुक्रपुष्या क्षतैः सर्वाः प्रत्यधिदेवताः स्थापयेत् अग्निं काण्वो मेधातिथिरग्निर्गायत्री
अग्नेरा० ॐ अग्निं० ॐ भूर्भुव० अग्नेइहागच्छेइहतिष्ठेति सूर्यवामपार्श्वे अग्निं आवाहयामि अ

पक्रमे मेधातिथिरापो नुष्टुप् अवावा० अपक्रमे० ॐ भूर्भुव० आपइहागच्छेइहतिष्ठेति सोमवामपार्श्वे
आपः स्योनाष्टयित्री मेधातिथिभूमिर्गायत्री ॐ स्योना० भूमेइहागच्छेइहतिष्ठेति सोमवामपार्श्वे भूमिः
इंद्रं विष्णुः काण्वो विष्णुर्गायत्री ॐ भूर्भुव० इंद्रं वो वि० ॐ भूर्भुव० विष्णोइहागच्छेइहतिष्ठेति बुधवामपार्श्वे विष्णुः इंद्रं
वो इंद्रं श्रष्टा निगृत्समद इंद्रस्त्रिष्टुप् इंद्रं श्रे० इंद्रावा० ॐ भूर्भुव० इंद्रइहागच्छेइहतिष्ठेति गुरुवामपार्श्वे इंद्रं
द्राणी वृषाकपिरिंद्राणी यंक्तिः इंद्राणी मासु० ॐ भूर्भुव० इंद्राणीइहागच्छेइहतिष्ठेति मृगुवामपार्श्वे इंद्राणी
प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापते० ॐ भूर्भुव० प्रजापतेइहागच्छेइहतिष्ठेति शनिवाम
पार्श्वे प्रजापतिं आयंगौः सार्यराज्ञी सर्वा गायत्री सर्पा० आयंगौः ॐ भूर्भुव० सर्पाः इहागच्छेइहतिष्ठे
तेति राहुवामपार्श्वे सर्पां नू ब्रह्मजज्ञानं वामदेवो ब्रह्मात्रिष्टुप् ब्रह्मा० ब्रह्मजज्ञा० ॐ भूर्भुव० ब्रह्मन्निहा
गच्छेइहतिष्ठेति केतोवामपार्श्वे ब्रह्माणं ततः शुक्रा क्षतपुष्ये विनायकादिपंचदेवताः स्थापयेत्॥

सं. को. ३० गणानां त्वोगृत्समदोगणपतिर्जगती विनायका गणानां त्वा ॐ १५५ विनायक इहा गच्छे हतिष्ठेति राहो रुं
 नरतो विनायकं जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप् दुर्गा वा जातवेद ॐ १५५ स्वः दुर्गे इहा गच्छे हतिष्ठेति राहो रुं
 रुत्तरतो दुर्गां तव वायो व्यश्वांगिरसो वायुर्गायत्री तव वाम ॐ १५५ वायो इहा गच्छे हतिष्ठेति राहो रुं
 तो वायुं । आदिद्वत्स आकाशो गायत्री आदित्यत्न ॐ १५५ आकाश इहा गच्छे हतिष्ठेति राहो रुं
 काशं उषाः प्रस्कण्वोऽश्विनो गायत्री एषो उषा ॐ १५५ अश्विनो इहा गच्छे हतिष्ठेति राहो रुं
 णोऽश्विनौ । यद्वा विनायकादीन्येव उत्तर एव स्थापयेत् ॥ ततो ग्रहपीठाद्यंगतयावश्यमापादेवताः स्था
 पयेत् उत्तरे क्षेत्राधिपतिवास्तोष्यति आवाहयेदित्येके क्षेत्रस्य वामदेवः क्षेत्राधिपतिरनुष्टुप् क्षेत्र
 स्य ॐ १५५ क्षेत्राधिपते इहा गच्छे हतिष्ठेति क्षेत्राधिपतिं वास्तोष्यते वास्तोष्यति स्त्रिष्टुप् वास्तोष्य
 ते वास्तोष्यते इहा गच्छे हतिष्ठेति वास्तोष्यति ततः दंडादिलोकपालान् सूर्याभिमुखानावाहयेत् ।

तत्र मंत्राः दृं दं विश्वजेता मधुलुं दं द्रोनुष्टुप् ॐ दं दं विश्वा ॐ १५५ इहा गच्छेत्यादि पूर्ववत् एवमु
 त्तरत्रापि अग्निं कापवो मेधातिथिरग्निर्गायत्री ॐ अग्निं दंतं यमाय सोमं यमो यमो नुष्टुप् यमाय सो
 मोषु णो घोरः कण्वो निर्ऋतिर्गायत्री तत्वायामिश्रुतः शोषो वरुणा स्त्रिष्टुप् तव वायो व्यश्वांगिरसो
 वायुर्गायत्री सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् सोमो धेनुं तमीशानं गौत
 मर्द्धानो जगती तमीशानं एवमीशानां ता देवता आवाह्यतदस्तु मित्रावरुणा गृहं वै प्रतिष्ठा सूक्तमि
 ति प्रतिष्ठाप्य उक्ततत्तन्मंत्रैरादित्यानां यनम इत्येवमादिभिर्नाममंत्रैर्वा षोडशोपचारैः संपूज्य । मं
 त्रहीनं क्रियाहीनमिति समाप्य ग्रहवेदी शानभागे महीधौः पृथिवी च नदूत्यादिभिविधिना कलश
 स्थापनं कृत्वा तदुपरितत्वायामिवरुणं संपूज्य तत्र कलशे समुद्रनद्याद्यावाहनं कुर्यात् सर्वसमुद्राः
 सरितस्तथार्थानि जलदानदाः आयानुयजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ततः कलशाभिर्मंत्रणं क

लशस्यमुखे० समाश्रितः ततः कलशप्रार्थना। देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ॥ उत्पन्नो सितदाकुंभं
विधृतो विष्णुना स्वयं॥ ततो ये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वत्वयि स्थिताः॥ त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्र
तिष्ठिताः॥ शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवाः सपेवकाः॥ त्व
यि तिष्ठन्ति सर्वे पितरः कामफलप्रदाः॥ त्वत्प्रसादादि मयं कर्तुमीहे जलोद्भव॥ सान्निध्यं कुरु देव श
प्रसन्नो भव सर्वदा॥ ततः आचार्यो न्वाधानं कुर्यात् तत्र प्रधानकीर्तने विशेषः॥ सूर्यं सोमं भौमं बुधं
बृहस्पतिं शुक्रं शनिं राहुं केतुं एताः देवताः एतत्संख्याभिः अर्कादिजातीयसमिदाज्याकृतिभिः ताव
तीभिश्चर्वाकृतिभिराज्याकृतिभिश्च एतदित्येतत्स्थाने अष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिं वा कीर्तयेत्॥ ई
श्वरमुपांस्कंदं नारायणं ब्रह्माणं इंद्रं यमं कालं चित्रगुप्तमग्निमपो भूमिं विष्णुमिंद्रमिंद्राणीं प्रजाप
तिं सर्पान् ब्रह्माणमेताः देवताः तत्संख्याकाभिः समिदाज्याकृतिभिः अत्र एतदित्यस्य स्थाने पृ

र्वसंख्यान्मूनां अष्टाविंशति संख्या मष्ट संख्यांश्च कीर्तयेत्॥ विनायकं दुर्गां वायुं आकाशं अश्विनो
वास्तोष्पतिं क्षेत्रपालं मिंद्रमग्निं यमं नैर्ऋतिं वरुणं वायुं सोममीशानमेता देवताः एतत्संख्याकाभिः
समिदाज्याकृतिभिः एतदित्यस्य स्थाने अष्ट संख्यां चतुः संख्यां वा कीर्तयेत् भुवनेश्वरी अष्टोत्तरस
हस्रसंख्याकाभिर्दूर्वाकृतिभिः तिलमिश्रगोधूमाकृतिभिः पयसाकृतिभिराज्याकृतिभिश्च तावती
नामसंभवे अष्टोत्तरशतं वा॥ भुवनेश्वरीमित्येतत्स्थाने सवितारमिति वा॥ इंद्राणीं मिंद्रं च एतत्संख्या
भिर्दूर्वादिचतुर्विधाकृतिभिः॥ अत्र दित्यस्य स्थाने पूर्वसंख्यां कीर्तयेत्॥ देवता ह्यमुद्दिश्य नान्वाधा
नं वा॥ शेषेण स्विष्टकृदादि० ततः यात्रासादनकाले स्थाली ह्वयं प्रोक्षणी दध्निं स्क्रुवमित्यादि॥ युगपर
नेककर्तृकाज्यहोमप्रसक्तौ अनेकस्क्रवासादनं कार्यं॥ निर्वापकाले भुवनेश्वरीदिदेवतात्रयमुद्दि
श्य तूह्नीनिर्वापं प्रोक्षणे॥ तत आज्यसंस्कारः॥ आज्येन सरुपायसादिहविस्त्रयस्य ग्रहहोमार्थं

सं. २.
३२

है कर्तव्यामंत्रवेतश्चरवः प्रतिदेवंतमिति याजकल्यवचनात् अहार्थं ग्रहसिद्धान्नचरुआह इति के.
चनं ग्रहया कादोदनमुद्धृत्य ग्रहानुद्धिश्चक्रकृति तत्र शिष्टाचार एव प्रमाणद्वयमिहार्थं वेतत्रायं प्रयोगः
सूर्यत्वा मुष्टिं चतुरामीति चतुरो मुष्टी निरूप्यैव सोमाय मंगलाय त्वेत्मादिकारेण गृहेभ्यश्चतुरो मुष्टी नि
रूप्य इतरासां देवतानां कृते देवेभ्यो जघृनिर्वपामीति चतुरो मुष्टी निर्वपेत् इत्यत्रैवेति निर्वपितत्रैवेति
दिक् ग्रहसिद्धान्नस्य च पर्यग्निकरणं दवश्चक्रगमार्जनं ते ग्रहसिद्धान्नमासादि बहिर्व्यासादनांतं कुर्या
त्। अर्कादिसमिधः पूर्वाति लमिश्रगोधूमांश्च तत्रैव आसाद्य अग्न्यर्चनादि आज्यभागांते यजमानान्वा
धानानुसारेण एतत्संख्याकृतिमिपयां अर्कादिजातीयसमिच्चर्वाज्यात्मकं हविस्त्रयं सूर्याय सोमा
य नममत्येवं त्यागपूर्वकं तदंगदेवताभ्यो पितृन्का एतत्संख्याका कृतिपर्याप्तं पूर्वादिहविश्चतुष्टयं
भुवनेश्वर्ये नममेतित्यजेत् ॥ ततः कृद्राण्ये कृद्रायेति च कवनेश्वर्यादृत्यस्य स्थाने सवित्र इति वा ॥

इंद्राणां इयोर्होमाभावपक्षे न तदुद्देश्यकत्वात् ॥ एवं त्यागं कृते सत्विगाचार्योर्कादिसमिधो दधिमध्वक्ताः
चर्वाकृती राज्याकृतीश्च कल्पानुसारि संख्याका जघृयात् ॥ तादृशसंख्या एव पूर्वादिहविश्चतुष्टया कृतीर्जु
कृयात् ॥ तत्र दधिमधुघृतान्कासि तिसृभिर्पूर्वाभिरेकैका कृतिः कार्या ॥ तन्पूज्यं संकल्पानुसारि संख्याच
तुर्विधा कृती रिंद्राणां इमंत्राभ्यां तद्रोमपक्षे कृत्वा स्विष्टकृदादि प्रायश्चित्तहोमांतं कृत्वा दिक्पालादिभ्यः स
दीपमाषभक्तबलिं संकल्पं यजमानद्वारा कारयेत् ॥ सपत्नीको यजमानः प्रतिबलिं संकल्प्य सतजलं त्यजे
त्। तद्यथा ॥ अग्न्यायतनस्य समंतादिक्षु माषभक्तबलिं दिग्पालेभ्यो दद्यात्। त्रातारमिंद्रगर्ग इंद्रस्त्रिष्टु
प इंद्रप्रीत्यर्थं। त्रातारमिंद्र इंद्राय सांगाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष माषभक्तबलिं
नमम ॥ सो इंद्रदिशां रसबलिं भुक्ष्वममयजमानस्य सकुटुंबस्यायुः कर्ता शंति कर्ता तुष्टि कर्ता पु
ष्टि कर्ता भवेति पुण्याक्षतजलानि पूर्वाभिमुखस्त्यजेत् ॥ अग्निः काण्वो मेधातिथिरग्निगायत्री ॥

सं. को.
३३

अग्निश्रीत्यर्थः अग्निं हूतं ० अग्नये यमाय सोमं यमो यमो नुष्टुप् यमाय सो. यमाय सो षु णो घोरः कण्वो
निर्ऋति गायत्री मोषु णः परा ० निर्ऋतये तत्वायामि शूनः शोषो वरुणा स्त्रिष्टुप् तत्वायामि. वरुणाय. तव वा
यो व्यश्व आं गिर सो वा युर्गा यत्री तव वाय. वायवे सोमो धेनुं गौतमः सोमः पंक्ति स्त्रिष्टुप् सोमो धेनुं सोमाय.
तमी शानं गौतमर्द्ध शानं जगती। तमी शानं. दृशनाय. ततो अह वलयो देयाः। तत्र पूर्व आकृष्यो नहिर
पथस्तूपः सविता त्रिष्टुप् आकृष्टेन. आदित्याय सांगा य स परिवाराय ईश्वराग्नि रूपाधि देवता प्रत्याधि दे
वता सहिताय इमं सदीपं माष भक्त बलिं समर्पयामीति पुण्याजलिं क्षिपेत्॥ भो आदित्य इमं बलिं गृहा
णाममयजमानस्य आप्यायस्व गौतमः सोमो गायत्री आप्याय. सोमाय उमा रूपाधि देवता प्रत्याधि दे
वता सहितायेत्यादि। अग्निमूर्धो विरूपो गारको गायत्री अग्निमूर्धो ० सोमाय स्कंद भूमि रूपाधि ३३
देवता प्रत्याधि देवता सहितायेत्यादि उद्बुध्य ध्वं बुधः सोम्यो बुधः स्त्रिष्टुप् उद्बुध्य ध्वं बुधायना

तय पाय विष्टु रूपाधि देवता सहितायेत्यादि बृहस्पते गृत्समदो बृहस्पति स्त्रिष्टुप् बृहस्पते. बृहस्प
तये ब्रह्मैन्द्र रूपाधि देवता सहितायेत्यादि शुक्रः पाराशरः शुक्रो द्विपदा विराट् शुक्रः शुशु. शुक्रो येन्द्राणी
रूपाधि देवता सहितायेत्यादि शमग्नि रिरिं बिठिः शानिकृष्टिक शमग्नि. शनैश्च रायमम प्रजापति रूपाधि
देवता सहितायेत्यादि कथानो वासदेवो राहुर्गायत्री कथान. राहुवे काल सर्प रूपाधि देवता प्रत्याधि देवता सहि
तायेत्यादि गणानां त्वा गृत्समदो गणपतिर्जगती गणानां त्वा. गणपतये सांगा य स परिवाराय कृद्बुद्धि
सहितायेत्यादि जातवेद सेकृश्म पोदुर्गा त्रिष्टुप् जातवेद. दुर्गा ये सांगा ये स परिवार्यैरो इमं बलिं भो दुर्गे मम
यजमानस्य आयुः कर्त्रे क्षेम कर्त्रे शान्तिकर्त्रे पुष्टिकर्त्रे शुष्टिकर्त्रे कृष्टिकर्त्रे शमव। तव वायो व्यश्व आं
गिर सो वा युर्गा यत्री तव वा. वायवदुत्सादि। आदिह त्स आकाशो गायत्री आदित्य त्त. आकाशेत्योदि एषो
उषाः प्रस्कृणो अश्विनो गायत्री एषो उषा. अश्विन्या सांगा भ्यां स परिवाराभ्यां सायुधाभ्यां स शान्ति

सं. ३४

काप्यां एषमाषमक्तिर्बलिर्नमम सो अश्विनो भोग् क्लीतं। आयुः कर्तारो भवत। वास्तोष्यते वसिष्ठो नास्तो
 व्यतिस्त्रिष्टुप् वास्तोष्यत इत्यादि तभोगायत्र्या विश्वामित्रो भुवनेश्वरी गायत्री सविता गायत्री ति वा भुवने
 श्वरी इत्यादि सवित्र इत्यादि वा तत इन्द्राणी इमंत्राभ्यां क्रमेण तदुभयोद्देशेन वल्गुनेत्यादि क्षेत्रपालाय बलिं द
 धात ॥ क्षेत्रस्थ वामदेवः क्षेत्रपाले नुष्टुप् क्षेत्रस्थपतिना क्षेत्रपालाय भूतप्रेतपिशाचराक्षसशादिनी
 वेतालपरिवारयुताद्यदुममित्यादि। ततः श्रद्धादिना तद्वलिनयने कृतेशांताष्टिनीतिभुवं प्रोक्ष्य सयजमा
 न आचार्यः प्रक्षालितपाणिपाद आवांतः स्क्रुचिद्वादशगृहीतं चतुर्गृहीतं वा आज्यमादाय तदुपरिवस्त्र
 भुतं चंदनादिभूषितफलं निधाय यजमानतदमात्यान्वारब्धस्तिष्ठन् पूर्णाहुतिं कुरुयात्। समुद्रादूर्मि
 तिस्रस्तस्य गोतमो वामदेवो ग्निस्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिः समुद्रादूर्मिः सूक्तं ते स्वाहा अग्नये दे ततः पूर्णपा
 त्रनिनयनं कृत्वा साचार्यो यजमानः संस्थापयजमानोपस्थाय परिस्तरणविमोकादिपशुक्षणांतु

यात् ॥ नतो धृतनवकंचुकी वस्त्रया वामभागस्थया पत्न्या सहितं प्राङ्मुखं यजमानसंस्तुतिगुदं चतुर्गुणं आचा
 र्यः स्थापितकलशचतुष्टयादिः पात्रांतरे गृहीताभिः तत्रत्यपंचपल्लवैः सकुशदूर्वरसिधिविंशति। आपो हि षेति नव
 रस्योद्वरी यः सिंधुद्वीप आपो गायत्र्योद्देशे अनुष्टुप् पंचमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अभिषेके ० ॐ आपो हि
 इन्द्रो अंगेति गृहीतं च स्य गत्समदेन्द्रो गायत्री अभिः इन्द्रो अंगः ३ त्रिभिर्द्वंद्वेति सप्तर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठः
 पिः आद्यानां तिसृणामग्निश्चतुर्णां विश्वेदेवा आद्या गायत्री द्वितीया नुष्टुप् तिस्रो गायत्र्यो अंत्येऽनुष्टु
 प्तो अभिः त्रिभिर्द्वंद्वेः सर्पिर्मधूदकं। वषयं शृणवन्ननेति भर्ग इन्द्रो बृहती उपस्यं भूः भुक स्वस्तिदा विशा
 मारुजः शंस देवानुष्टुप् स्वस्तिदा विः करः अंबकं वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुप् अंबकं जातवदसे कश्यपोऽगोत्रे
 षुप् जातवदसे समुद्रादूर्मिः त्रिभुवनं तिसृणां वसिष्ठो आपस्त्रिष्टुप् त्रायतामिति तिसृणां वसिष्ठः ऋषय आपो
 नुष्टुप् समुद्रजः ४ त्रायतामिः ३ रुमा आप इति तिसृणां सप्तर्चस्य आपो नुष्टुप् अभिषेः इमा आपः शिः

सं. का
३५

देवस्यत्वा० हस्ताभ्यां० सरस्वत्यैषैष ज्येनवीर्यायान्नाद्यायाभिधिंचामिअश्विनोभैषज्येनतेजसेब्रह्मवर्च
सायाभिधिंचामिदेवस्यत्वांद्रियस्येन्द्रियेणाश्रियेयशसेबलायाभि० तमीशगनगोतमइशानोजगतीअ
भिषेके० भुवनस्पति० यातेरुद्रइतिकश्यपोरुद्रः स्वरानुष्टुप् यातेरुद्रः यज्जाग्रतइतिषष्ठाप्रजापतिर्मनस्त्रि
ष्टुप् आभि० यज्जाग्रतो० येनकर्मा० यत्प्रज्ञोन० येनेदं० यस्मिन्नृचः० सुषारथि० शिवसंकल्पमस्तु इंद्रत्वावृषभमि
तिपंचानांविश्वामित्रइंद्रोगायत्री इंद्रत्वावृ० सरास्त्वामभिधिंचंतित्यादिपुराणमंत्रः सरास्त्वामभिधिंचंतु
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥ वासुदेवोजगन्ताथस्तथासं कर्षणोविष्णुः १ प्रद्युम्नश्चानिरुद्रश्चभवंतुविजयाय
ते॥ आखंडलोनिर्भगवानूयमोवैनिर्ऋतिस्तथा २ वरुणः पवनश्चैवधनाध्यक्षस्तथाशिवः॥ ब्रह्मणास
हिताः सर्वेदिक्पालाः पांतुतेसदा ३ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधापुष्टिश्चक्रियामतिः॥ बुद्धिर्लज्जाबुधुः शां ३५
तिः कांतिस्तुष्टिश्चमातरः ४ एतास्त्वामभिधिंचंतुदेवपत्न्यः समागताः॥ आदित्यश्चंद्रमासोमोबुधजीव

सितार्कजाः ५ अहास्त्वामभिधिंचंतु राहुकेतुश्चतर्पिताः॥ देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः॥ ६ शष्योमन
वोगावोदेवमातराएवच॥ देवपत्न्योदुमानागादेत्याश्वाप्सरसांगणाः॥ ७ अस्त्राणिसर्वशस्त्राणिराजानोबाह
नानिच॥ औषधानिचरत्नानिकालस्यावयवाश्चये। सरितः सागराः शैलास्तीर्थानिजलदानदाः॥ एतेत्वाम
भिधिंचंतुसर्वकामार्थसिद्धये॥ तच्छंयोरा० ततः कलशोदकेनान्येनचजलेनतेलाभ्यंगसर्वोषधनुलेपनपूर्व
कंस्तस्मातोदंपतीअभिषेककालीनवासंसिपरित्यज्यअहतशुकुवासांसिपरिधायश्वेतचंदनपुष्पधार
णंकुर्यातां॥ त्यक्तवासंस्याचार्यस्यअग्नेः पश्चादुपविशतः दक्षिणतः पत्नी॥ ततोविभूतिधारणंकृत्वाचार्या
दीनांवरणह्यालुगंधाक्षतैः पूजनंकृत्वाचार्यायधनुंदद्यात् तदभावेउक्तनिष्क्रयं रुद्रजापिनं॥ नद्रुहंसद
क्षिणंउक्तनिष्क्रयंवा॥ सत्विगभ्यायथाशक्तिरुमेतन्निष्क्रयंवादद्यात्॥ ततोऽभवनेश्वर्यादीनांवरुणस्यचा
चार्येणोत्तरपूजनेकृतेतद्वस्तेनैवोत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यादिविसर्जनेजातेसोयस्करप्रतिमाः तद्वस्तेप्र

सं. को
३६

तिपाद्याग्निपूजनान्ते गच्छेत्पुनर्विस्मृत्य कर्मांगदेवताप्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनसंकल्प्य त्रयसीदक्षिणां च संकल्प्य
शान्तिस्तुक्त्वा ठंकारयित्वा कर्मपूर्णमस्त्विति वाचयित्वा परमेश्वरार्पणं कुर्यात् इति श्रीमदनन्तदेवीये संस्कारको
स्तुते रजोदूर्वा न शान्तिः अयं रोगेन कोक्त प्रकारो बह्वचानां अन्येषां प्रकारान्तरं मदनरत्ने त्रयि पुत्रसंहितायां ॥
प्रथमार्तवदोषाणां शान्तिं कुर्यादन्तरं ॥ तिथि नक्षत्रवारादिदेवानां पूजनं पृथक् शान्तिस्थलं प्रकुर्वन्त विधिना
दैवनिर्मिते ॥ उद्याने बानदीतिरेतडागे वाथ च त्वारे ॥ मंडलं कारयेत्तत्र गोमयेन द्विहस्तकं ॥ स्थंडिलं कारयेत्त
त्र चतुराटकशालिभिः ॥ आठलं तंडलं चैव आठको तिलयावको युपर्युपरि संस्तीर्णतन्मध्ये नलिनं लिखेत्
दक्षैराष्ट्राद्यतन्मध्ये कर्णिकायां न्युसेद्वटं ॥ सस्तु त्रंसपिधानं च सस्तु चैव स्त्रवोदितं ॥ पुण्यादकेन संपूर्णमोष
धादिसमन्वितं ॥ सहदेवै रूपाय विष्णुक्रांता सभाद्रिका ॥ बिल्वपत्रसहेतानि चूर्णयत्वा न्यसेद्वटं ॥ कुष्ठमां
सी हरिद्रहं मुराशौ लेय च दनं ॥ वचा चौरमुस्तारव्याः सर्वाषधयः प्रकीर्तिताः ॥ गजोश्वरथ्या वल्मीकसगमाहू

दगोकुलात् ॥ राजह्वरप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥ पंचगव्यं च कुमुदं तथा शतकुफलानि च ॥ वज्रवैद्यमाणिक्य
विद्रुमानि विनिक्षिपेत् ॥ एवं कुंभं समासाद्य गंधपुष्पादिभिः शुभैः ॥ अनुष्ठानपरो विप्रः प्राञ्जुरवावाप्युदञ्जुखः ॥
आसीनः स त्रसन्नात्मा प्राणसंयमनान्वितः ॥ सावित्री च जपेत्कुंभं स्पृशन् दशशतं द्विजः ॥ एवं प्रदोषकाले तु कार
येदपरेहनि ॥ उदये समनुप्राप्ते स्तातां गंधाद्यलंकृतां ॥ स्नापयेच्छान्तिमन्त्रिण्णूर्वाह्णप्राञ्जुरवां स्थितां ॥ अधिवा
सितकुंभस्य तोये श्रापिसमंत्रकं पश्चाच्छेये हकै नैव स्नात्वा देवं प्रणम्य च ॥ स्वर्गद्योक्तविधानेन होमं कुर्यात्प्रयत्न
तः ॥ दूर्वाज्येन तिलैर्दुत्वासा विज्या चैव मंत्रतः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टाधिकं तथा ॥ तत्संख्यां त्रिविधां कृत्वा
दूर्वाज्येन तिलैः समं ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु देवं पूजयेत्ततः ॥ अनेन विधिना नारी सर्वदोषात्प्रमुच्यते इ
ति ॥ अनन्तरं चतुर्थदिवसे ॥ यदा तिथ्यादीनां प्रशस्ता बहवोऽष्टाश्राल्याश्चतुर्थदिवसे शान्ति कर्म विधाय
शस्तकाले संगमं कुर्यादित्युपन्यस्य मदनरत्ने उक्तं शान्त्युपन्यासात् ॥ पृथक् शान्तः पूर्वदैवनिर्मितं अह

सं. को.
३७

त्रिमे॥ तडागेतत्समीपेउक्तपरिमाणे श्रुतुभिर्द्रव्यैरुपर्युपरिसंस्तीर्णंस्थंडिलं कृत्वा मध्येकमलं लिखेत्॥ शुभैरि
त्यंते अर्चयेत्कुंभवरुणमिति शेषः। जपार्थं ब्राह्मणवरुणं सूचयन्नाह अनुष्ठानेति स्नापयेत्स एव ब्राह्मणः। यजमा
नं प्रत्याह स्नात्वेति देवंवरुणं होमे सविता देवता इति श्रीमदनंतदेवीयसंस्कारकोक्तमेमदनरक्तोत्तारजोद
र्शनशंतिः॥ अथ बोधायनोक्तारजोदर्शनशंतिः क्रतुशंतिर्व्याख्यास्यामः तिथिवारनक्षत्रलग्नदोषशां
त्यचतुर्थोऽङ्गिपंचमेङ्गिवाशंतिस्तानं प्रकुर्वन्त देवालयगृहे प्रस्थाप्यभिधान्यैस्तदङ्गैस्तंडुलैस्तदङ्गैस्तिलैश्चा
न्तिमात्रं चतुरस्रं कृत्वा मध्यमालिनमुल्लिख्य कुशोदूर्वाभिः प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुवैष्टितं कुंभं निधाया पाद्वि
बादं ३० सर्वमित्येते नानुवाकेनाह्वितैः शंतिं कुंभमुदकेः पूरयित्वा कूर्चमंत इत्यर्चयेत्पंचपल्लवान् पंचवत्सवश्च
निक्षिप्य कविधाश्च पलाशविल्वोदुंबरं च नवरत्नं च निक्षिप्य नववस्त्रयुग्मेनाच्छाद्य नारिकेलपत्रे २७
नापि धाय विल्वपल्लवैश्चावकीर्य पुरुषं पंडरीकाक्षं ध्यात्वा गंधधूपदीपैः उरकुंभमभ्यर्च्य श्रोत्रिणां

श्रवणं कृतान् पंडुस्तचतुरोवा ब्राह्मणान्वरणपूर्वमभ्यर्च्य चार्चयेत्तत्कुंभमन्वारभ्यवेष्ट्य वीगायत्री सहस्राष्टकश
ताष्टकं वा तदंगं गायत्री च वेदादीनां पोहिष्ठामयो भुवइतितिस्रो हिरण्यवर्णाः शतत्रयः पावका इत्येतमनुवाकं पव
मानः सुवर्जन इत्येतमनुवाकं पुरुषसूक्त इत्येतमनुवाकं मृचां प्राचीमित्येतमनुवाकं मथालं कृतां पत्नी मुरुविष्टरेत
ण आसीना मापोहिष्ठामयो भुवइतितिस्रो हिरण्यवर्णाः शतत्रयः पावका इति चतसृभिः पवमानः सुवर्जनमित्ये
ते नानुवाकेन प्रत्युचमाशो वादः पुरः सरं स्नापयेत् युस्ततो नारी पंचगव्यं प्राशयित्वा यत्पंचगव्यं गतं पापं देहेति
छतिमामके॥ प्राशनात् पंचगव्यस्य दहत्यग्निरिव धनमिति शुचौ समौ देशे स्थंडिलं कल्पयित्वा लौकिकाग्निं
प्रतिष्ठाप्य स्वर्गद्योक्तविधानेनाग्निमुपवृत्तं कृत्वा विष्णुसूक्तेन शताष्टकं संख्याः पलाशसमिधो जुत्वेवं ब्रह्म
सूक्तेनान्नं रुद्रसूक्तेनान्नं रुद्रसूक्तेनाज्यं तेषां मष्टादशं कृत्वा यायुष्यहोमोद्युतसूक्तेनाज्येन जुत्वा ततो न
क्षत्रहोमं तत्तन्मंत्रेण चतुर्दशकृतः पूर्ववत्समिदं नाज्ये स्त्र्यंबकं यजामह इति तिलहोमं शताष्टकाहुतीरुप

सं. को.

३८

उक्त्यास्तिष्कृतप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानादथदक्षिणांदद्यादन्वार्यायविशेषतः॥ततःपुण्याहवचनं कृ-
त्वाततो नारीदोषात्प्रमुच्यतेत्याभगवानबोधायनः॥विष्णुस्तुक्तंविष्टोर्नुकंतदस्यप्रियंप्रतद्विष्णुःपरोमात्रया॥
विचक्रमेत्रैरेवइति॥ब्रह्मस्तुक्तं ब्रह्मजज्ञानमितिषट्चं॥रुद्रस्तुक्तं॥परिणोरुद्रस्यहेतिःस्तुतिश्रुतमिति॥मी-
दुष्टमा॥अहंनिष्कारित्वमग्नेरुद्रो॥आवोराजानमितिषट्चंशतमष्टकंचशताष्टकंअष्टोत्तरशतमित्यर्थः॥एत-
त्पुराणार्थमेवैकैकस्यषडङ्गचस्याष्टादशवृत्तयोविधीयन्ते॥द्युतस्तुक्तं॥योब्रह्माब्रह्मणउज्जभारप्राणेश्व-
रःकृत्तिवासाःपिनाकी॥इंशानोदेवःसनआयुर्दधातुतस्मैऊहोमिहविषाद्युतेनस्वाहा॥इदंब्रह्मणो॥वि-
श्वराजमानःपरिरस्यमध्येद्विरोचमानो धर्मतुर्विर्यआगात्॥समृत्युपाशादपनुद्यधोरादिहायुषेनोद्यत-
मनुदेवःस्वाहाइंदेवायब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्नीषुगर्भयमान्युरुरूपंजपंतंस्ववर्णरंभंग्रहमकर्मवतमा-
युषोवर्धयामोद्यतेनस्वाहाइदंअर्कायप्रियंलक्ष्मीमोवलाभंविकांगांमखीजयामिंद्रसनेत्युदाहः॥ती-

विष्टोब्रह्मयोनिंसरूपा मिहायुषेतर्पयामोद्यतेनस्वाहा॥इदंविद्यायै॥दाक्षायण्यःसर्वयोन्यःसयोन्यःसह-
स्त्रशोबहुरूपाःससूनवःस्वपतयःसयूथ्याआयुषेणोद्यतमिदंजपंतंस्वाहा॥इदंदाक्षायणीभ्यः॥दिव्याग-
णाबहुरूपाःपुराणाआयुःत्रेदोतःप्रवधतुष्टीरान्॥तेभ्योऊहोमिबहुधाद्युतेनमानःप्रजारीरिषोमातवी-
रान्॥स्वाहा॥इदंदिव्यगणेभ्यः॥एकःपुरस्ताद्यइदंचवभूवयतोबभूवभुवनस्यगोपाः॥यमद्येतिभुवनं
ससांपरायसनाहविद्युतमिहायुषेनुदेवःस्वाहा॥इदंदेवायावस्तुरुद्रानादित्यान्मरुतोयसाध्यान्भून्व-
क्षागंधर्वाश्चैवितुंश्चनिश्चान्॥भृगून्सर्वाश्चांगिरसोथसर्वांनद्युतंकृत्वास्वायुष्यामहयामशश्वत्सा-
ह॥इदंस्वादिभ्यः॥इतिद्युतस्तुक्तंइत्यनेनदेवीयेसंस्कारकोस्तुमेवौधायनोक्तप्रकारेणारजोदर्श-
नशान्तिः॥अथगर्भाधानंकरयपः॥षष्ठ्यष्टमीपंचदशान्वतुष्टःचतुर्दशामप्युप्तयत्रहित्वा॥शेषाः
श्रुताःस्तुतिथयोनिषकेवाराःशशंकार्यसितेदुजानामि॥आर्योगुरुः॥सितःशुक्रः॥इंदुजोबुधः

सं. स्का. वसिष्ठः। उपलब्धे वै वैदित्वातयोश्च विष्ट्यां दिवा परिघपूर्वभागे। संध्या सुपर्वस्वपिमातृपित्रोर्मृते क्लिपली।
 ३८ गमनं च वृज्यमिति। तस्मिन् क्रतौ पर्वणाद्याश्च तस्मात् त्रिवर्जयित्वा युग्मा सुसमा सुषष्ठा प्रभृतिषु गच्छे
 तं पुत्रार्थं॥ अयुग्मा सुस्त्री॥ जन्म मया दगमनं ननु प्रतिषेधात्॥ युग्मा स्वपि रात्रौ एवापगमनं नारु नितया
 चापर्वणाश्च त्रिः। प्राणं वा एते प्रस्कंदंति चेदिवा रत्या संयुज्यंते ब्रह्मचर्यमेव तद्रात्रौ संयुज्यंते इति। शंखलि
 खितावपि नार्तवो दिवा मैथुनं व्रजेदिति पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां इति मनुः। पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्ध इति तिथि नक्ष
 त्राण्युपलक्ष्यते। निषिद्धपर्वनामा वास्यापौर्णमासी वा तत्र स्त्री गमनं श्रुत्वा निषिद्धं। नामा वास्यायां पौर्ण
 मास्यां च॥ स्त्रियमुपेयात् यद्युपेयान्नि रिंद्रियः स्यादिति॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमा वास्यां च पूर्णिमा॥
 पर्वण्येता निराजं द्रवि संक्रांतिरेव च॥ तैल स्त्री मां स मागे नि सर्वघ्ने तेषु वै प्रमान्॥ विष्णु मूत्रं भोजनं ना
 मप्रयाति न रक्तं न पेति विष्णु पुराणे॥ एवंगच्छन् स्त्रियं क्षामां मघा मूलं च व्रजयदिति। क्षामां लघ्वा हा

रादिना कुशमित्यर्थः॥ अतएव बृहस्पतिः॥ स्त्रीपुंसयोराहारविशेषसन्निमित्तमाह॥ स्त्रियाः शुक्रो धिमेस्त्री
 स्यात्पुमान्युंसो धिके भवेत्॥ तस्माच्छुक्रविवृध्यर्थं स्निग्धं वृक्षं वमक्षयेत्॥ लघ्वाहारं स्त्रियं कुर्यादेवं संजन
 येत्कृतमिति॥ यन्तु। षोडशर्तुनिशां स्त्रीणां तस्मिन् युग्मा सुसंविशेत्॥ ब्रह्मचार्येण पर्वणाद्याश्च तत्र स्त्र
 वर्जयेदित्येतद्व्यावसरमिति। क्षराकारेणोक्तं॥ क्रतौ आद्रिने पि गच्छतो न ब्रह्मचर्यं हानिरिति। तत्पांड
 रादिनेषु तदितरकालां संभवविषयं॥ पारिजाते। विष्णु प्रजेशरवि मित्र समीर पौष्ण मूलोत्तरावरुणा भा
 नि निषेक काले॥ पूज्या निषुष्य वसु क्षीत कर शिवि त्रादित्याश्च मध्यम फला विफलाः स्युरन्य इति॥ वि
 द्युः श्रवणः। अजेशो रोहिणी। रविर्हस्तः। मित्रो नुराधा। समीरः स्वाती। पौष्ण स्वाती। उत्तरात्रयं। वरुणः श
 तभिषकु॥ एतानि पूज्यानि वसुर्धनिष्ठा। शीत करो भृगः। आदित्यः पुनर्वसुः। एतानि मध्यमानि। अन्या
 नि विफलानीत्यर्थः। विष्णु पुराणे। क्रतानुपगमः शस्तः स्वपत्यामवनी पते। पुन्नामर्क्ष शुभे काले ज्ये

सं. स्का. ४०
 छयुग्मासुरात्रिषु इति। ज्येष्ठा सुवतासुरात्रिषु। ज्येष्ठं च उत्तरोत्तरमलं ३ आश्वलायनः गर्भाधाने द्विजः कुर्या
 दनौ प्रथम एव हि। चतुर्थदिनसादूर्ध्वं पुत्रार्थं दिवसे समे॥ क्रूरदा रुभं पौष्टं दस्याग्नी च द्विदेवतं। आङ्गाहं नैव
 रिक्तं बहिर्वा न्यस्मिन् विधीयते इति॥ यस्मिन् नैव कर्मस्तस्माद्यदृशमं भवेत्। तत्रापत्यं प्रजायेत तस्मादेत
 त्रयं त्वजेत्॥ इति। त्रयं मघारेवती ज्येष्ठारव्यानि॥ आपस्तंबः॥ चतुर्थं प्रभृत्या षोडशी मुत्तरा मुत्तरां युग्मानि
 श्रेयसं भूयदिशंति। चतुर्थ्यां रात्रौ विधिर्निवृत्त रजस्कायां। रात्रि विविति नि केवलमल्युः कित्वा दन्यदपि
 तदुक्तं तैमि। कदाचित् जीवति चेत् विद्याहीनं व्रतां श्रेष्ठं पतित पारदारकं दारिद्र्यं विमर्गं न च नयं सा प्रसूयत इ
 ति। चतुर्थ्यां रात्रौ त्वस्यां गम्यते सा एवं प्रसूयत इत्यर्थः॥ व्यासः। रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रं स्यादल्युर्ध्वं न वज्रितः
 पंचम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तमध्यमः। सप्तम्यां प्रजायो विदष्टम्यामीश्वरः सुतः। नवम्यां सुभगा
 नारी दशम्यां वतुरः पुमान्॥ एकदंश्यामधर्मास्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः॥ त्रयोदश्यां सृजातस्य वर्णसं

करकारिणी॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः। प्रजायते चतुर्दश्यां गुणोद्यैर्जगती पतिः। राजपत्नी मरुता
 गारजवंशगतानया॥ त्वया यते पंचदश्यां तु बह्वपुत्रापतिव्रता॥ विद्यालक्षणसंपूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः। आ
 श्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमानिति॥ आश्वलायनः॥ दीक्षितस्तमहायज्ञैः पित्रोः प्राग्बत्सरा
 द्विजः॥ नेयाङ्गार्या प्रयत्नेन कृतावप्यर्थिता बुधः॥ प्राग्रजो दर्शनात्पत्नी नेया कृत्वा पतत्यधः। व्यर्थं शूकरेण
 शूकरस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयादिति। महाभारते॥ क्रतुर्गच्छति यो भार्यामनृतौ नैव गच्छति॥ यावज्जीवं ब्र
 ह्मचारी मुनिभिः परिकीर्तितः॥ तथा॥ क्रतुस्नातांति यो भार्यां सन्निधौ नैव गच्छति। घोरयां भूणहसा
 यां युज्यते सा त्रसंश्रम्य इति। अस्य वचनं सज्जायमानो वै ब्राह्मणस्त्री भिर्कृण्वान्जायते। यज्ञेन दक्षेभ्यः
 प्रजया पितृभ्यो ब्रह्मचर्येण क्रतुर्विगम्य इति श्रुतिमूलत्वेनोपपत्तेः॥ अतएव कल्पनामा अन्याय्यता
 दजातपुत्रं प्रत्येकं नियमः॥ तथा च मनुः॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः॥ पितृणामनृण

४९
 ४९
 विष्णुसंज्ञासर्वमर्हति॥ अस्मिन्नुपांसन्नयति येनवानंत्यमश्नुते॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजा न्निदुः॥ इ
 तिकेचित् अन्वेतु कृतो निर्मितत्वात्प्रतिनिमित्तनेमिन्निकावृत्तिर्विहिता॥ स्मरंति च॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा
 यच्चकरो विगवां ब्रजेहितीत्याहुः॥ व्यासः॥ वृद्धं वध्यामसहृतां मतापत्यामपुष्पिणी॥ कन्यासंबहुपु
 त्रं ब्रजं जयमुच्यते मयादिति॥ वृद्धा सरजस्कापि गर्भधारणादावशक्ता गतरजस्का॥ अपुष्पिणीमित्य
 स्वयं निरुक्त्यापत्तेः॥ अस्मापवादः॥ बोधायनसूत्रानियायिपुत्रिकर्त्रा विश्वकर्त्रा मेदेनोक्तः॥ त्रिरा
 त्रं ब्रतं नरेदित्युपक्रम्य ब्रतसमाप्तौ अस्तमिते आदित्ये अन्योन्यमलंकृत्याप आचम्य वाग्यतो अष्टांगकुतड
 त्युक्तं ब्रतमध्येपि सहस्रयनमुक्तं गोमिलेन॥ एतत्प्रभृति त्रिरात्रमेकरात्रं वा क्षारालवणाशिनो ब्रह्मचा
 रिणो भूमौ सहस्रगीतामिति॥ अस्मिन् सूत्रे शय्ये क्वायुर्वारमपि मेयुनं प्रयत्नतो वड्यमिति ब्रह्मचा
 रिणा विनिवचनं॥ एतत्प्रभृतिरिवाह प्रभृति इत्यर्थः॥ आश्वलोयनोपि॥ अतर्जध्वमक्षारालवणा

त्रिनो ब्रह्मचारिणो अधः शायिनौ स्यातां त्रिरात्र द्वादशरात्रं संवत्सरं वेकं कुर्याज्जायत इति चरितव्र
 तः सूर्याविदेव ध्रुवस्त्रंदद्यादिति॥ ब्रतानंतरं सूर्याविदेव वध्या उपयमनकाले परिहितं वस्त्रं अपरिहि
 तं वस्त्रं दद्यादिति वृत्तिविद्धिः॥ श्रीमत्प्रयोगरत्नकारैरपि॥ अथ विवाहोत्तरं दंपत्यो गृहप्रवेशदिनादार
 म्योपक्रम्य ततः शुभे हि स्वस्मादिवाचयित्वा स्वलंकृतः स्वलंकृतां वधूमुपगच्छेत्तरात्रावित्युक्तं धर्मप्र
 वृत्तौ॥ नारायणः॥ षड्भक्तु भार्यातेत्रयंगादिकंचरेत्॥ अनर्तुमती भार्यायस्तु संगमि तिकेचनेति केच
 नेत्युक्तं॥ नगंतव्यमिति निषेधाभावः सूचितः॥ कारिकायामपि॥ स्वस्मादिवाचयित्वादौ स्त्रियंतामुप
 गच्छति॥ मुहूर्तेशोभनेतस्याः क्रीडनं स्याद्यथा तथेति॥ शोताचेयं कारिकाज्ञातुभिः ब्रतसमाप्त्यनंत
 रं मुहूर्तं ब्राह्मणैः स्वस्मादिवाचयित्वा नक्तमेव वधूमुपगच्छति॥ स्पृशेदिसंकराकरोति यथा मंनम
 होरणतस्याः ललातचरत्॥ सुंदरवचने रपेक्षितालंकारवस्त्रादिदानैः प्रातिमुत्पाद्य लज्जामप्य

सं. को.
४२

प्रतीयपरस्परविमतं विषययोगमनुसरति इति ॥ विवाहप्रकरणे कात्यायनः ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशि
नो स्यातां । अथ गर्भाधानं होमः । परिशिष्टे । अथर्तुमत्या, प्राजापत्यमृतौ प्रथमेन कूले हनि सुस्नातयान्या
रब्धप्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य कुत्वेता आज्याहुतीर्जहुयात् ॥ विष्णुर्योनिमिति तिस्त्रानेजमेषेति
तिस्त्रः प्राजापतेन त्वदित्येकामिति । प्रथमग्रहणाद्वितीयादावृत्तौ नेतत्सूर्योपस्थानांतं ॥ अनुकूलग्रह
णादुपगमनमत्रा होरात्रे विकीर्षितं तद्दिन एवैतदिति नियम्यते ॥ अतएव दिनांतरापेक्षया चतुर्थस्य
वानुकूलत्वेन तत्रैव तत् । शान्तिरपि तदुपयोगितया तत्रैव यद्यपि शुद्धाभर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्रीरज
स्वला । देवे कर्मणि विष्णवे च यंच मेहनी शुध्यतीति मदनपरिजातो दाह्यतवचनात् ॥ चतुर्थेऽह्नि देवक
र्माहं तानेति प्रतीयते ॥ तथापि तेनैव रजस्युपरस्ते साध्वी स्नानेन स्त्रीरजस्वलेति मनुवाक्यसाध्वी
गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येति व्याख्यानात् । प्रधानानुरोधेन तदाधिकारसंपत्यर्थं शान्ता

वप्यधिकारसिद्धिः । तथा श्रौतेषु दर्शादिष्वपि त्रिरात्राणीति वचनादजस्वलायाः स्नानदिवसे विष्णोतक
र्मणिकर्तव्या न्येवननुपंचमेहनीति आपस्तंबसाध्यकारोक्तेः ॥ एवमुदाहृतमदनपरिजातग्रंथे आदिप
दं उपनयनाद्यभिप्रायंतत्रापि वक्ष्यमाणश्रीसूक्तहोमपूर्वकमित्येकेण चतुर्थे हनि अधिकारसंभवात्
अन्यादिना नुकूलत्वशान्तिपूर्वकमेतन्मतेति व्यवस्थाबोद्धा । अयं होमव्यं नो अनाहिनाग्नेरधाधानिन
श्चाहिताग्नेः सत्योपासनेन तत्रैव कार्यः । तन्नाशे सति द्वादशरात्रापूर्वस्त्रिंशद्विंशतिप्रतिष्ठापनांतं
कृत्वा ५ याश्चेत्याहुत्योद्योत्यो ग्निं तत्र कार्यः । तदूर्ध्वं प्रमादाग्नित्यागे प्रत्यब्धं प्राजापत्यः ॥ एतावदब्दपर्यं
तं गृह्याग्निविह्वेदजनितदोषपरिहारद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थं । एतावतः कुरुनेतत्प्रत्याम्नायद्वा
शब्दरिष्य इति संकल्प्य तथैवाचरेत् । तत एतावदिनेषु गृह्याग्निविह्वेदकशेन लुप्तसायं प्रातरो
पासनहोमादिनित्यकर्मपर्याप्तं होम्यद्रव्यं तान्नि क्रयं वा दातुमुत्सृज्य इति संकल्प्य पूर्वकं दत्त्वा

सं. कौ.
४३

पुनः संधानं कुर्यात् ॥ तद्यथा ॥ देशकालकीर्तनांते श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विच्छिन्नस्य गृह्यादेः पुनः संधा-
नं करिष्यते इति संकल्प्याग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वा ग्निध्यानांते न्वाधानं कुर्यात् ॥ अस्मिन्नग्नाहि-
ते ग्नावाधारदेवते आज्येनेत्यंते अत्र प्रधानं त्रिरग्निं पवमानं अग्निं प्रजापतिं वाज्येन अर्थमणम-
ग्निं वरुणमग्निं पूषणमग्निं प्रजापतिं च लाज इव्येण चतुर्वारं सूर्यासावित्री शेषेणास्विष्टकृतमि-
त्यादि पात्रासादने प्रोक्षण्यादिषणापत्यं जले प्राञ्जु रवस्थासादनं सूर्यस्य च । सर्वेषां प्रोक्षणांते
आज्यसंस्कारः । तेन सह लाजानां त्रिः पर्याग्निकरणं आज्यस्योत्पन्नमात्रे लाजानां त्रिः प्रोक्षणं
स्कवांजलिं शर्पसंमार्गांते लाजानामाज्यस्य दक्षिणतो बहिर्ध्यासादनं ॥ आधारांते अग्न आयूंषी-
तिति सृणां शतं वैरवानसा क्रूषयः अग्निः पवमानो देवता गायत्री छंदः पुनः संधानं प्रधानाज्य-
होमे वि० तिसृभिर्हुत्वा ग्नये पवमानायेदमित्यागः ॥ त्वमर्थमावसुः श्रुतो ग्निस्त्रिष्टुप् त्वमर्थमा-

अग्नय इदं प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापते प्रजापतय इदं ततः क्षालितं जलो-
स्कवेणोपस्तीर्य स्वयमेव लाजानां हिरवदायजामदग्नश्चेत्त्रिरवदाय शर्पेण स्कवेन शर्पे स्थानवन्तां
श्रामिधाय स्वयमुपतिष्ठ एवं तिसंस्त्या अंजालिं न दक्षिणेन पाणिना धृत्वा स्वाहाकारांते ज्यत्यग्रेण
ऊकुर्यात् ॥ प्रजापतिं मनसा ध्यायान् वृणां होमेति सर्वत्रेति श्रौतस्मृत्यत्र तूष्णीं शब्दविशिष्टे होमा-
श्चोद्यते तत्र प्रजापतिं देवतां ध्यायेत् ॥ देवतासाध्यत्वाद् होमस्य ॥ ध्यानत्वादेवमानसो सिद्धमनो ग्रहणं ।
शब्दध्यानांतं तेन चतुर्थ्यंतं प्रजापतिशब्दं ध्यात्वा तदनंतरं स्वाहेत्यपां संकृत्वा ऊकुर्यात् ॥ होमिद्विति
वक्तुं च नो देवप्रकरणादुत्कर्षे सिद्धे सर्वत्र ग्रहणं ॥ गार्हपत्येऽपि अस्य प्राणार्थमिति वृत्तिः । तत अर्थमणं
वरुणं पूषणमिति तिसृणां हिरण्यगर्भो र्यमाग्निं वरुणो ग्निः पूषा ग्निस्त्रिष्टुप् पुनः संधानं प्रधान-
लाजहोमे ॥ अर्थमणं तु अग्नय इदं वरुणं तु वरुणाग्नय इदं पूषणं तु पूषो अग्नय इदं पत्न्या

सं.स्का

४४

नवारब्धः शरपकोणे प्रजापतिमिति चतसृणां सूर्यासा वित्री ऋषिः सूर्यासा वित्री शशिः सूर्यासा वित्री देवता ॥
अनुष्टुप् छंदः हृदयांजनेव स्वस्म्यपत्न्याश्च हृदयांजनं कृत्वा हस्तं प्रक्षाल्य स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य दश
त्रीकौन्त्राहणाभ्यां जयेत् ॥ ॥ इत्यनंतदेवीये संस्कारकोक्तमे विच्छिन्नगृह्याग्निपुनः संधानं सर्वधानि
नापि एवमेव पुनः संधानेनोपासनमुत्पाद्य गर्भाधानं पुंसवनादि होमः कार्यः । तत्र कृत्वा संकल्योद्व्यदानं सं
कल्पश्च न कार्यः । गर्भाधानं होमकर्तुं गृह्यपुनः संधानं करिष्य इत्येव संकल्पः । गर्भाधानांतत्यागः । अर्धाधानि
नोपि सोपासनं होमाद्यकरणं पक्षे प्रायश्चित्तमात्रं न द्रव्यदानं ॥ अथ प्रयोगः ॥ ॥ कर्ता प्रातरभ्यंगस्नानं
कृत्वा शांतिं प्रावे सप्तमृत्निकापंचपल्लवपंचतक्रुसाहितैर्नूतनोदककुंभैः पत्नीमपि स्नापयित्वा तथा
सहोपविश्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्यां भार्यायां संस्काराणि शयद्दारास्यां जनिष्य माणसर्वं गर्भाया
वातगर्भसमुद्भवेनो निवर्हणादाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानारब्धं कर्म करिष्य इति संकल्प्य तदं

गत्वेन गणेशपूजनादिनां दीक्षाद्वैतं कुर्यात् ॥ तत्र तावत्पूर्वोपयोगित्वेन स्वस्तिवाचनमुच्यते तद्विधिमाह शौन
कः ॥ स्वस्तिवाचनमेतत्तु सर्वेषामृद्धिकारणं ॥ आदावंते च कर्तव्यमिति यज्ञविदो मनमिति तत्र कलशस्थापनं
हस्तीतेनोक्तं ॥ गोमयेनो लिप्यो वरुंगवद्विकार्ययेत् ॥ प्रस्थधान्योपरि स्थाप्य पूर्णं हि कलशद्वयं ॥ दक्षिणे
चोत्तरे चैव उत्तरे तु निधापयेत् ॥ पात्रमक्षतपूर्णं तु फलपुष्पसमन्वितमिति कलत्रं च कलशस्य तत्र निक्षेप्य पं
चरत्नानां च लक्षणं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ हेमराजतताम्रावामृन्मया लक्षणां विनाः । सुवर्णं रजतं मुक्तं काराजा
वर्तः प्रवालकं ॥ पंचरत्नमिति रव्यातमिति ॥ कलशे निक्षिप्य पंचतचः पंचपल्लवाश्च तत्रैवोक्ताः ॥ न्यग्रोधपिण्ड
लक्ष्मणजंबूतक्रुद्धवाः । रुक्मिणीमृदुत्वाघटे पंचतचः क्षिपेत् ॥ अश्वत्थो दुर्बलः कृशो न्यग्रोधश्च तत्रैव
चो ॥ पंचपल्लवमात्रं सर्वकर्मसंशोभनमिति ॥ अथ प्रयोगः ॥ स पत्नीको वज्रपातः कृत्वा भ्यंगः
विष्णुपाणिगोमयेनोपलिप्तं वरुंगवद्विकार्युक्तं नूतनं स्वप्रस्थपारमितधान्योपरि कलशद्वयं कलश

सं. १४.

४५

पं. शुद्धजलपूरितं सपल्लवं निधाय तत्पश्चिमदेशे युग्मान् ब्राह्मणान् विशुद्धान् प्राङ्मुखं दक्षिणतो वा उद-
ञ्चस्वानुपवेश्य सोत्तरं देभु रूपीठे स्वयमुपवेश्य स्वदाक्षिणे संस्कार्य मुपवेश्य प्राणानामम्य यथाचारमि-
ष्टदेवतादिनमस्कारपूर्वकं सुमुखश्चेत्यादि पठित्वा देशकालौ संकीर्त्य अमुककर्म करिष्ये तरंगत्वेन सस्ति
पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नां दी आहं च करिष्ये ॥ तदा दौ निविर्धता सिध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये इ-
ति संकल्प्य गणानां त्वा ॥ रुद्रि रुद्रि सहितं गणपतिगणपतिमावाहयामि गणायतये नमः ॥ आसनं पाद्यम-
र्घ्यमाचमनीयमित्यादि दक्षिणादानां तं कृत्वा निषसीदति मंत्रेण पुष्पांजलिं समर्प्य वक्रतुंडे निसंप्राप्य स्व-
पुरतः महीध्रौः पृथिवीचन इति मंत्रावृत्त्या दक्षिणत उत्तरतश्च भूमिं स्पृशेत् ॥ एवमुत्तरक्रियाणां तत्तत्काला-
नुष्ठाने मंत्रावृत्तिः पूर्वस्थापितकलशमोक्तं मंत्रेण मंत्रप्रयोगः ॥ ओषधयः समितितये वतं उलपुं-
जो कृत्वा आकलशे धितितं दुलपुंजोपरिकलशो निधाय इमं मंगं गेदति तीर्थं जलेन प्रत्येकं पूरयि-

तागंधद्वारा मितिगंधं प्रक्षिप्य ओषधयः समिति सर्वेष्वधिः ॥ कांडात्कांडा रिति दूर्वाः ॥ अश्वत्थवो निषदनमि-
ति पंचपल्लवान् रुवतिभीम इति पंचत्वचः ॥ स्योनाष्टपिबि इति सप्तमृदः ॥ याः फलिनीति रिति दूर्वा फलं ॥ सहिर-
लानीति पंचरत्नानि ॥ हिरण्यरूप इति हिरण्यं ॥ युवा रुवा सा इति वाससा संवेष्ट्य पूर्णाद्वर्ति पूर्णपात्रं स्थाप्य
तत्वायामिश्रनः शेषो वरुणस्त्रिष्टुप् पूजं ॥ तत्वायामीति उत्तरकलशे वरुणं गंधादिभिः पूजयित्वा तत्र कलशे
कलशस्य मुखे मुखः कंठे रुद्रः समाश्रितः ॥ मूले त्वस्यास्थितो ब्रह्मामध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥ कुक्षौ तु सागराः
सप्तसप्तदीपा वसुंधरा ॥ सग्वेदो यथैव वेदः सामवेदो ह्यथर्वणाः ॥ अंगैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समा-
श्रिताः ॥ अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी तथा ॥ आयांतु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ॥ सर्वे समु-
द्राः सारितस्तीर्थानि जलदानदाः ॥ आयांतु मम ॥ ततः कलशं विदृष्ट्वा दीनं संपूज्य अक्षताः क्षिपेत् ॥ मा-
तृदेवोक्षवापितृदे० आचार्यदे० अतिथिदेवो आशिषः प्रार्थयन्ते एताः सत्या आशिषः संतु ॥ अवा नि-

सं. स्का
४६

कृतजालुमंडलः कमलमुकुलशिरस्थाधाय सदृशमंजलिं शिरस्थाधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकल
रांधाराधित्वा दीर्घानागानद्योगिरस्य स्त्रीणि विष्णुपदानि च तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु शि
वा आपः संतु सौमनस्य अक्षतं चारिष्टं चास्तु गंधाः पांतु सुमंगल्यं अक्षताः आयुष्यम पुण्याणि पांतु
सौमनस्य तांबूलानि पांतु ऐश्वर्यमस्तु दक्षिणाः पांतु बहुधेयं च अन्नगंधाः पांतु त्वितादिभिर्मंत्रपूर्वा ईः
युग्मान् ब्राह्मणान् गंधादिना पूजयेत् ॥ ते च सुमंगल्यं चास्त्वित्यादिमंत्रोत्तराद्वा निप्रतिब्रूयुः यंकु
त्वा सर्ववेदयज्ञकर्मारंभाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते ॥ तमहमोंकारमादिं कृत्वा कृग्यज्जः सामाशीर्वचनं
बहुविसंमतं संविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये इत्युक्ते वाच्यतामिति प्रब्रूयुः ॥ भद्रं क
र्णेन्नरकं द्रविणोदात्तं सवितापश्चात्तात्तं नवोनवोत्तं आपउदंतु जीवसे ॥ यस्त्वा ० जातवेदो ०
यस्मै त्वं अश्विनं स संत्वा सिं चामि ० धनं च ॥ व्रतनियमः स्वाध्याय ० मनः समाधीयतां समाहित

मनसः स्मः प्रसीदंतु भवंतः प्रसन्नाः स्मः शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिः वृद्धिः अविघ्नम आयुष्यम आरो
ग्यम शिवं कर्मा कर्मसमृद्धिः वेदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिः धनधान्यसमृद्धिर इष्टसंपदस्तु अरिष्टनिरस
नमस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु यद्धेयस्तद उत्तरेकर्मण्यविघ्नमस्तु उत्तरोत्तरमहंरहंरसि वृद्धि उत्तरो
त्तराः शुभाः शोभनाः संपद्यतां तिथिकरणमुद्गतेन क्षत्रसंपदस्तु तिथिकरणमुद्गतेन क्षत्रग्रहलक्ष्णा
धिदेवताः प्राय ० तिथिकरणे मुद्गतेन क्षत्रे सग्रहे सदैव ते प्री ० दुर्गापांचाल्यो ० अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः
प्री ० इन्द्रपुरोगा मरुक्पाः प्री ० ब्रह्मपुरोगा सर्वदेवाः प्रीयतां माहेश्वरी पुरोगा उमामातरः प्री ० वसिष्ठ
पुरोगा प्रयिगणाः प्री ० अरुंधती पुरोगा एकपत्न्यः प्रीयतां भययः लुंदास्याचार्या देवावेदायज्ञाश्च
प्रीयतां ॥ श्रीसरस्वत्यो प्री ० श्रीरामेधे प्री ० भगवती कात्यायनी प्री ० भगवती माहेश्वरी प्री ० भगवती तुष्टि
करी प्री ० भगवती पुष्टिकरी ० भगवती वृद्धिकरी प्री ० भगवती क्रुद्धिकरी ० भगवती विघ्नविनाशको प्री ०

सं. स्का.

४८

एधिनः शिवं ३ ततः पत्नी वामतः उपवेश्य तदुक्तं ॥ सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः स्थिता ॥ विप्रपादक्षालने तु अभिषेके च वामतद्गतिं ब्राह्मणा अभिषेकं कुर्युः समुद्रज्येष्ठा ० मंत्रं ॥ या आपो ० वंतु ॥ या सांसां ० वंतु ॥ या सुराजा ० वंतु ॥ त्रामंतामिह देवा ० असत् ॥ आप इहो मे षज्जी ॥ हस्ताभ्यां ० स्पृशामसि ॥ इमा आपः ० मृतो मृताः ॥ या सिद्धिं ० राजो भवेह ॥ महातं त्वाम ० अनन्तरं देवस्य त्वा ० यशसे न्नाद्याय ॥ भूभुवः ॥ तं यो मंत्रं ते अमृतगमिषे कोऽस्त्विति वदेयुः ॥ ॥ इति स्वस्तिवाचनं ॥ अथ शोणकाद्युक्तं शोणकः ॥ अर्चिता ब्राह्मणाः सम्यग्गंधमास्त्यैः सदक्षिणैः ॥ तिष्ठेयुः प्राङ्मुखवायुक्ता वक्ता शोर्दर्शपाणयः ॥ तिष्ठद्वाचयितांते वा दक्षिणस्यामुदङ्मुखः ॥ विभ्रतूर्णमपां पूर्णं पिहिताननमर्चितां ॥ अथ वाचयितुर्वाङ्मरक्षिणां तु समाश्रिताः ॥ तिष्ठंत्युदङ्मुखवाः सम्यक् संस्कार्यास्तत्र तत्र तु ॥ मन इत्यादिकं मंत्रं पूर्वं वाचयिता वदेत् ॥ समाहितेत्यादी तरे मंत्रं ब्रूयुः समाहिताः ॥ प्रसीदंतु भवंतु इत्यथ यित्वा वोचं वदेत् ॥ प्रसन्ना स्म इति

ब्रूयुरर्चिता ब्राह्मणाः पुनः ॥ शान्तिपुष्ट्युद्धविघ्नाद्याः शब्दाः पंचदशैव तु ॥ अस्तु शब्दांतमुच्चैरन्वाचयित्वा तथापरैः ॥ आशां वादानथान्यांश्च विविधानि वाचयेत् ॥ अतो देवा अवंतुमः सक्तं वैष्णवमुत्तमं ॥ इति षोडशः सवितेति नवो विद्युन्तवेति च ॥ आवदं स्त्वमित्युक्ता पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥ वाचयित्वा यथाशक्ति सर्वाणि द्विजसत्तमैः ॥ प्रस्तुते देवतायास्तु होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ तस्यानाम गृहीत्वा प्रीयतामिति चोच्यतां ॥ पुण्याहं स्वस्तिमृद्धिं च भवत्पूर्वं ब्रुवंति ॥ प्रणवाद्यत्रिंशच्चैव भवदादिविनापरे ॥ पुण्याहो देस्त्रिरप्यासेमं इमं ध्यो नमस्वतः ॥ आश्रये रन्निमे सर्वे यथागमपरंपरा ॥ प्रयुक्तिविषये भेदस्तु नीयेत्तु च्यतामिति वाक्तारो ब्रूहि रत्युच्चैरतिविस्पष्टमेव च ॥ पुण्याहशब्दमुक्ता तु स्वस्तिन इत्युच्यते ॥ स्वस्तिशब्दं तथोक्ता च क्रध्यामे च क्रचं वदेत् ॥ क्रद्धिं भवंतो ब्रुवंति त्वृध्यतामित्यथो वदेत् ॥ आपो हि ष्टतु तिस्रभिः शान्ना देवीत्येकया ॥ ईशानाचार्याणां पंचशुद्धवत्यधमर्षणं ॥ ततस्तमं दी सक्तं तु सर्वपापनाशनं ॥ पवस्व सोम

सं. स्का
४९

मित्यादिर्ऋग्भिः प्रोक्ष्य समंततः ॥ पुण्याहं वाचयित्वैवं सर्वकल्याणवाङ्मनवेत् ॥ स्वस्तिवाचनमेवं सुसर्वे
षामृद्धिकर्मणां ॥ आदावन्ते च कर्तव्यविनियज्ञविदामतमिति ॥ जयन्ते न कारिकाकारणा अर्चिता इत्या
रभ्य तथा परैरित्यंतं ग्रंथमित्यमेव पठित्वा प्रसक्तदेवताया इत्यारभ्य तृतीये त्वृक्षजा मिति त्यंतं प
ठितं तत आषट्कृत्यादिभिः शान्तिं ततः कुर्युः समाहिता इति पठित्वांत्यः श्लोकः पूर्ववदुक्तः ॥ परिशिष्टे
अथ सर्वसंहृत्य शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्वृद्धिरविघ्नमायुष्यमारोग्यं स्वस्ति निर्विकर्मसिद्धिर्धर्मसमृद्धिः पु
त्रसमृद्धिर्वैदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसंपत्त्येतानि पंचदशांस्त्वेतानि वाक्यान्पु
त्कातन्नाम्ना कर्मदेवता प्रीयतामिति ब्रूयुः ॥ अथ वाचयिता पूर्वर्तितल्लिंगान्मंत्रान्यठित्वा त्रिस्त्रिंश
दिमंड्रमध्यमोच्चस्वरैः ॐ पुण्याहं वाचयतो ब्रुवतो स्वास्ति मवन्तो ब्रुवंतो मृद्धिं मवन्तो ब्रुवंति तिति
ब्रूयात् ॥ ते पितृणां प्रत्येकं प्रति ब्रूयुः ॐ पृथ्वतामित्यृदो ब्रूयुः ॥ अथ प्राङ्मुखं वामासीनो सामासं

कर्तारं ब्राह्मणाः सपत्न्यवदर्भपाणयः शान्तिपवित्रलिंगाभिर्ऋग्भिः सिंचेयुः ॥ पुरंध्रयोनी राजना
दिमंगले कुर्युरिति कर्मदेवता आह बौधायनः ॥ विवाहाग्निं स्योरोपासनस्याग्निं सूर्यं प्रजापतयं स्था
लिपाकस्याग्निर्गर्भाधानस्य ब्रह्मा ॥ पुंसवनस्य प्रजापतिः सीमंतस्य धाता ॥ विष्टुर्वलेः सविता जात
कर्मणो मृत्युर्नाम कर्मणः सविता ॥ तस्यांते प्रजापतिरुपनिष्क्रमणस्य सविता तस्यांते चित्रियाणि
अन्तप्राशनस्य सविता चोलस्य केशिनस्तस्यांते प्रजापतिरुपनयनस्येन्द्रः ॥ अद्रामेधे अंते विसर्गे
मुश्रुवाः पुनरुपनयस्याग्निः ॥ अथ यदि ब्रह्मचर्यं व्रतमाचरेत्स्मिन्नपापहोमे सविता समावर्तन
स्य आशिं शोभाशूलमवश्यं शानः प्रत्यं नरो ह्यस्य सवितोपाकर्मणि व्रतेषु सविता वास्तुहोमस्य
वास्तोष्यति रंते प्रजापतिः ॥ आहुतहोमस्येन्द्रो ते प्रजापतिरायुष्यहोमस्याग्निरायुष्मान्
तक्षत्रहोमस्य नक्षत्रेषूक्तं ॥ अष्टमी प्रदोषस्य शानः आश्रयणस्याश्रयणदेवताः ॥ सर्पबलेः